
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Maria Protopapas-Marneli, *La rhétorique des stoiciens*, Paris, L'Harmattan, 2002, σελ. 222.

Η στωική φιλοσοφία, που μελετήθηκε σύντονα κατά την εποχή του Διαφωτισμού αλλά υποβαθμίστηκε από το πνεύμα του εγγελιανισμού που κυριάρχησε για καιρό στη φιλοσοφική ιστοριογραφία, άρχισε να αποκαθίσταται από τον περασμένο αιώνα, κυρίως μετά την έκδοση των αποσπασμάτων των Αρχαίων και Μέσων Στωικών, και τις τελευταίες δεκαετίες παρουσιάζει εντυπωσιακή άνθηση. Μετά τον Νεοστωικισμό του 16ου και του 17ου αιώνα, γίνεται και πάλι λόγος σήμερα για έναν «Νέο στωικισμό» κυρίως στην ηθική, όπως, λ.χ., από τον L. Becker (*A New Stoicism*, Princeton U.P. 1998), αλλά και για έναν «Νεοστωικισμό του ριζικού περιβαλλοντισμού» στο πλαίσιο της οικολογίας και σε αναφορά με τη στωική φιλοσοφία της φύσης, όπως αναπτύσσεται από τον J. Cheney («The Neostoicism of Radical Environmentalism», *Environmental Ethics* 11 [1989]). Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποκατάσταση του Στωικισμού άρχισε κυρίως με την επανεκτίμηση της στωικής λογικής, μετά τις εξελίξεις της συμβολικής λογικής, που ήλθε με σημαντικά έργα να ανατρέψει τη γνωστή ετυμηγορία του Kant ότι «η τυπική λογική δεν θα μπορούσε να προχωρήσει ούτε ένα βήμα μετά τον Αριστοτέλη και ότι συνεπώς αποτελεί ένα κλειστό και τέλειο σύστημα». Η στωική λογική γρήγορα αποδείχτηκε όχι κατώτερη από την αριστοτελική, απλώς διαφορετική και εγγύτερη στο σύγχρονο πνεύμα, ενώ ιδιαίτερα σημαντική θεωρήθηκε η στωική φιλοσοφία της γλώσσας.

Επίκεντρο του ενδιαφέροντος σήμερα, στο πλαίσιο του λεγόμενου με μειωτικό πνεύμα «πανηθικισμού» μετά την αλματώδη ανάπτυξη της εφαρμοσμένης ηθικής, είναι η στωική ηθική, που ανέκαθεν αποτελούσε τον πυρήνα του στωικού συστήματος. Μάλιστα, μερικοί θεωρητικοί της ηθικής, κυρίως ο A. Donagan (*The Theory of Morality*, Chicago U.P. 1977, σσ. 6-7) ανάγουν την έννοια του «ηθικού» με το νεότερο πνεύμα στους Στωικούς και όχι στην κλασική ηθική φιλοσοφία, λόγω του στωικού δόγματος του φυσικού νόμου που συνεπαγόταν τη φυσική ισότητα και ελευθερία όλων των ανθρώπων. Ακριβώς αυτές οι ηθικοπολιτικές στωικές αξίες επέτρεψαν να θεωρηθούν οι Στωικοί απώτεροι πρόδρομοι της ιδέας των φυσικών και συνακόλουθα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως έχω δείξει παλαιότερα («Stoicisme et les droits de l'homme», *Discorsi* 2 [1985] 209-236) και έχει υποστηρίξει πρόσφατα ο Philip Mitsis [«Οι Στωικοί και τα δικαιώματα», *Δευκαλίων* 15/1 (1997) 173-192]. Και αυτό τους φέρνει

συχνά στο προσκήνιο και εξηγεί την επικαιρότητά τους. Σημαντική απάντηση θα μπορούσαν ακόμη να δώσουν οι Στωικοί στη διαβόητη, μετά τη βιοτεχνολογική επανάσταση, «κρίση των αξιών», με τη θεωρία τους για την αξία και τις αξίες, και μάλιστα για την αξία και την ηθική σπουδαιότητα της ζωής, που συνιστά και την πρώτη συστηματική απόπειρα διάρθρωσης μιας «αξιολογίας» πολύ χρήσιμης και για τη λήψη αποφάσεων σε κείρια ηθικά διλήμματα μετά την εξέλιξη της γενετικής (βλ. M. Dragona-Monachou, «Do we Need New Reformed or Common Values?», W. McBride [ed.], *The Idea of Values Philosophy Documentation Center*, Virginia 2003, σσ. 11-25).

Η αποκατάσταση, ωστόσο, των Στωικών ξεκίνησε στα μέσα του περασμένου αιώνα, όπως ανέφερα, και επικεντρώθηκε σε μεγάλη έκταση στην αναγνώριση της συμβολής τους στη λογική που είχε πολύ ευρεία έννοια και αποτελούσε μέρος και όχι «όργανο» της φιλοσοφίας. Η στωική γνωσιολογία, η λογική (τροπική, προτασιακή, συλλογιστική, κτλ.) η σημασιολογία, η γραμματική, η ετυμολογία και γενικά η φιλοσοφία της γλώσσας έχουν συστηματικά μελετηθεί τα τελευταία χρόνια και έχουν θεωρηθεί, σωστά ή όχι, προδρομικές σύγχρονων σχετικών θεωριών, όπως οι γνωστές θεωρίες των Frege, De Saussure, Chomsky και άλλων. Ένας τόπος σχετικά παραμελημένος ήταν ως τώρα η στωική ρητορική, ιδιαίτερα στην αγγλόφωνη φιλοσοφική γραμματεία που έχω κυρίως υπόψη μου. Η σπουδή της περιοριζόταν σε γενικές ιστορίες της Στοάς και της ρητορικής και έμοιαζε να έχει περισσότερο ιστορικό παρά φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Παρά το γεγονός ότι γράφτηκαν πρόσφατα αρκετές, κυρίως ιταλικές, μελέτες πάνω σε θέματα της στωικής ρητορικής, ακόμη και σήμερα εξακολουθούν να γίνονται αναφορές στα παλαιότερα ελάχιστα ειδικά έργα όπως στο βιβλίο του Karl Barwick (*Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*, Βερολίνο 1957) και στο γραμμένο στα λατινικά παλαιό βιβλιαράκι του Fr. Striller, *De stoicorum rhetoricis*, του 1886. Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει πολύ εποικοδομητικά η μονογραφία της κ. Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη *Η ρητορική των Στωικών*, διδακτορική διατριβή στη Γαλλία, εύστοχα ίσως εμπνευσμένη από το κλίμα της γνωστής nouvelle rhétorique.

Η ρητορική [τέχνη] ορίζεται γενικώς ως η τέχνη του δημόσιου λόγου, δημόσια έντεχνη ομιλία με βάση συγκεκριμένους κανόνες. Ο ρητορικός λόγος ως καθιερωμένο είδος του πεζού λόγου προϋποθέτει ένα ακροατήριο, κάποιου είδους «αγορά», και αναπτύσσεται παράλληλα με τον φιλοσοφικό και τον ιστορικό λόγο. Η ρητορεία, ωστόσο, ως ευγλωττία και καλλιεπημένος λόγος έχει μακρότερη ιστορία από την πόλη-κράτος και τους θεσμούς της, κυρίως τη δημοκρατία που επέβαλε την ανάγκη της. Εμφανίζεται πριν από αυτή ήδη στην επική ποίηση και επιβιώνει μετά από αυτή στο πλαίσιο της πρώτης «παγκοσμιοποίησης» με την έκλειψη της δημοκρατούμενης πόλης. Θεωρείται, μάλιστα, από τον Στράβωνα

πηγή του ποιητικού λόγου, και με αυτό το πνεύμα πραγματεύθηκε πρόσφατα (2001) την αρχαϊκή ποίηση και τη δεύτερη σοφιστική ο Jeffrey Walker στην ενδιαφέρουσα μελέτη του *Rhetoric and Poetics in Antiquity*. Ήδη, ωστόσο, από τη σικελική αφετηρία της ως πρακτικός πολιτικός και δικανικός λόγος, η ρητορική ορίστηκε ως «πειθούς δημιουργός» – ως τεχνική επιβολής θέσεων με έκκληση κυρίως στα συναισθήματα παρά στον λόγο αλλά και ως αντίδοτο στη βία. Ο Γοργίας καθόρισε τα είδη της, όπως επιβιώνουν και στη Στοά (συμβουλευτικό, δικανικό, εγκωμιαστικό), και από τους λοιπούς σοφιστές ολοκληρώθηκε θεωρητικά και πρακτικά, όπως την ξέρουμε κυρίως από τον μη σοφιστή σπουδαίο εκπρόσωπό της Ισοκράτη στα χρόνια του Πλάτωνα, αλλά και από τους ομοτέχνους και αντιπάλους του.

Γρήγορα άρχισε η διαμάχη φιλοσοφίας και ρητορικής, παράλληλη με τη διαμάχη φιλοσοφίας και ποιητικής που υπαινίσσεται ο Καλλίμαχος. Ο Πλάτων, όπως είναι γνωστό, αντιμαχήθηκε τη ρητορική κυρίως στους πρώιμους διαλόγους του και στη συνάφειά της με τη σοφιστική, αμφισβήτησε τη σχέση της με τη φιλοσοφία και απέρριψε τον πειστικό λόγο, ενώ μοιάζει να τον αποδέχεται με κάποιες επιφυλάξεις στον *Φαίδρο* (261a) ως ψυχαγωγία και σε ιδιωτικούς, μη δημόσιους χώρους, υπό τον όρο να ασκείται από κάποιον διαλεκτικό που ξέρει και θέλει να μεταδώσει στο ακροατήριό του την αλήθεια. Ο Αριστοτέλης της αφιέρωσε την πρώτη συστηματική πραγματεία που μας διασώθηκε με τίτλο *Ρητορική τέχνη* σε τρία βιβλία, θεωρώντας την «αντίστροφον της διαλεκτικής» που είχε να κάνει με τα «ένδοξα» και ορίζοντάς την ως «δύναμιν περί έκαστον του θεωρήσαι το ενδεχόμενον πιθανόν» (1355b), και την καλλιέργειά της συνέχισε ο Θεόφραστος. Σε πολλούς Στωικούς αποδίδονται έργα με τίτλους «Περί τέχνης», «Προς τους ρήτορας» και άλλους συναφείς, ειδικά στον Χρύσιππο «Περί της ρητορικής προς Διοσκουρίδην» και στον Διογένη τον Βαβυλώνιο, που έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτή και ίσως την ανανέωσε, ένα έργο «Περί της φωνής τέχνη», ή «Περί φωνής», του οποίου ο Φιλόδημος μας διασώζει με κριτικό πνεύμα αρκετά αποσπάσματα.

Όμως, ας δούμε τι είναι η ρητορική για τους Στωικούς και γιατί αρκετοί μελετητές θεωρούν τη στωική ενασχόληση με τη ρητορική περιορισμένη, περιθωριακή ή και αρκετά συγκεχυμένη. Η ρητορική είναι για τον Κλεάνθη αυτόνομο μέρος της φιλοσοφίας, όπως και η διαλεκτική, ενώ κατά την ορθόδοξη στωική τριμερή διαίρεση της φιλοσοφίας η ρητορική αποτελεί μαζί με τη διαλεκτική μέρος της λογικής (Διογένης Λαέρτιος [Δ.Λ.] *Βίοι φιλοσόφων* VII 41). Η ρητορική ορίζεται ως «έπιστήμη ... τοῦ εὖ λέγειν περὶ τῶν ἐν διεξόδῳ λόγων», ενώ η διαλεκτική ως επιστήμη «τοῦ ὀρθῶς διαλέγεσθαι περὶ τῶν ἐν ἐρωτήσῃ καὶ ἀποκρίσῃ λόγων» (42). Ο Ζήνων, που αρεσκοτάν ιδιαίτερα στις χειρονομίες, στην ερώτηση σε τι διαφέρει η διαλεκτική από τη ρητορική, παρομοίασε τη διαλεκτική με σφιγμένο το χέρι σε γροθιά, για να δείξει «το στρογγύλον και βραχύ της

διαλεκτικής ... ιδίωμα», και τη ρητορική με ανοιχτή την παλάμη ή με απλωμένα τα δάκτυλα του χεριού, για να δηλώσει «το πλατύ της ρητορικής δυνάμεως [ιδίωμα]» (SVF, I 75). Ο Κλεάνθης φαίνεται να είναι ο πρώτος που υιοθέτησε από τον πλατωνικό Ξενοκράτη τον ορισμό της ρητορικής ως «ἐπιστήμης τοῦ εὖ λέγειν», με διαφορετικό ωστόσο πνεύμα από τον ακαδημεικό φιλόσοφο, θέση που αποτέλεσε έκτοτε τη στωική ορθόδοξη άποψη για τη ρητορική (SVF, I 491. II 294). Το «εὖ» του ορισμού κατά τον Χρυσίππο ανάγεται στο «ορθώς», και απαρχής ειδικός σε αυτή τη νέα, επιστήμη πλέον και όχι τέχνη, της ρητορικής είναι για όλους τους Στωικούς ο ουτοπικός περισσότερο παρά υπαρκτός «σοφός», διαφορετικά από τον Αριστοτέλη και κατά πλατωνική ίσως παραχώρηση.

Οι Στωικοί μάλλον δέχτηκαν κάπως συντηρητικά την καθιερωμένη τριμερή διάκριση του ρητορικού λόγου σε συμβουλευτικό, δικανικό και εγκωμιαστικό καθώς και τη διαίρεση σε «εύρεση, φράση, τάξη και υπόκριση» και ακόμη διέκριναν στον ρητορικό λόγο το προσίμιο, τη διήγηση, τα «προς τους αντιδίκους» και τον επίλογο (Δ.Λ. VII, 42-43), συμφωνώντας με τον Πλάτωνα ως προς το τελευταίο μέρος (SVF II, 296). Δεν φαίνεται, ωστόσο, να ευνοούσαν την τεχνητή (κατά την παραδοσιακή ρητορική) αλλά τη φυσική τάξη του λόγου (SVF II, 297). Η διαλεκτική είχε ευρύτερη έννοια και περιλάμβανε μεταξύ των αυστηρότερα λογικών, σημασιολογικών και φωνητικών ζητημάτων και την «εγγράμματον φωνήν, τα μέρη του λόγου, περί σολοικισμού και βαρβαρισμού και ποιημάτων και αμφιβολιών, περί εμμελούς φωνής και περί μουσικής, κτλ. (Δ.Λ. VI, 44-45), αλλά και, κατά τον Διογένη τον Βαβυλώνιο, και τις αρετές του λόγου «ελληνισμό, σαφήνεια, συντομία, πρόπον, κατασκευή». Στον Χρυσίππο, τέλος, αποδίδει ο Πλούταρχος την αντίφαση ότι, ενώ ορίζει τη ρητορική ως «τέχνην περί κόσμον ευρημένου [ειρομένου καλλίτερα] λόγου και τάξιν», τονίζοντας δηλαδή την καλλιπέπεια και την κοσμιότητα, δεν διστάζει να επιτρέψει ασάφειες, χάσματα, ελλείψεις και σολοικισμούς (SVF II, 298). Εκτός από πληροφορίες για τους άλλους Στωικούς που βρίσκουμε στα σχετικά με αυτούς κεφ. της συλλογής του Arnim, αυτές είναι περίπου οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα για τη στωική ρητορική γενικώς που μας σώζονται από τον Χρυσίππο αντιπροσωπευτικά για την Αρχαία Στοά και έχουν περιληφθεί από τον Arnim στο περί ρητορικής μέρος της συλλογής του. Μερικά αποσπάσματα που αναφέρονται στη χρήση της γλώσσας, σε ετυμολογίες και παρετυμολογίες, παρομοιώσεις, σχήματα λόγου κτλ., που τυπικά ανήκουν κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο στη διαλεκτική, όταν αποδίδονται στον Ζήνωνα (SVF I, 74-84) εντάσσονται από τον Arnim στη ρητορική, και αυτό επιτείνει τη σύγχυση ως προς το περιεχόμενό της. Ως τέχνη του λόγου αλλά και ως τυπική ρητορική πρέπει να θεωρηθούν πολλά από τα αποσπάσματα του Διογένη του Βαβυλωνίου, που αξίζει ίσως να μελετηθούν προσεκτικά από το ίδιο το σχετικό κείμενο του Φιλόδημου.

Το πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπίσαν όσοι (λίγοι) έγραψαν για τη στωική ρητορική και οπωσδήποτε και η συγγρ. είναι ποια θέματα ανήκουν αποκλειστικά στη ρητορική και πόσο επικαλύπτεται η ρητορική από τη διαλεκτική, την ετυμολογία, τη γραμματική, κτλ., έπειτα κυρίως από τη λεγόμενη «γραμματοποίησή» της. Πόσο μάλλον που το «ευ λέγειν» στον ορισμό της ρητορικής μπορεί να έχει αισθητικές, ηθικές και επιστημολογικές παραμέτρους. Το πρόβλημα πρέπει να είχε απασχολήσει τον Ποσειδώνιο, αν η μαρτυρία του Στράβωνα που βρίσκουμε στον Theiler (απόσπ. 4) – που λείπει από τους αυστηρότερους Edelstein - Kidd – αντιπροσωπεύει τον ίδιο και τους Στωικούς εν γένει. Ποιητική και ρητορική συμπίπτουν, φαίνεται εδώ να υποστηρίζει ο Ποσειδώνιος, και μαζί μ' αυτόν ίσως, σύμφωνα με τον Στράβωνα, και όλη η Στοά. Δεν είναι ο πεζός λόγος μίμηση του ποιητικού, διερωτάται, εφόσον «πηγή και αρχή φράσεως κατεσκευασμένης και ρητορικής υπήρξε η ποιητική;» κτλ. Η μαρτυρία αυτή είναι πολύ καίρια και εξαιρετικά χρήσιμη στη συγγρ. για τη δικαίωση των επιλογών της σχετικά με τη θεματική και τους στόχους της ρητορικής των Στωικών και τη συμπερίληψη στη ρητορική όχι μόνο της ποιητικής αλλά και της ποίησης και της μουσικής που δογματικά, αν και οπωσδήποτε περιέργα, ανήκουν στη διαλεκτική, καιίτοι δεν φαίνεται να είναι ξένα και στη ρητορική με το στωικό πνεύμα. Η συγγρ. αξιοποιεί τη μαρτυρία αυτή εποικοδομητικά (σσ. 100-6, υποσ. 423-5, 427 κ.α.), αλλά θα ήταν καλό να την είχε απαρχής επικαλεσθεί, γιατί θα τεκμηρίωνε πληρέστερα την προοπτική, καθώς ανάγει τη ρητορική κυρίως σε ρητορεία και τέχνη του προφορικού και κάθε είδους γραπτού λόγου. Όπως παρατηρεί ο Walker (ό.π., σ. 67) με βάση κυρίως τη μαρτυρία αυτή, «ο όρος ρητορική δεν σημαίνει μια τέχνη που ταυτίζεται πρωταρχικά με τον “πραγματοκρατικό λόγο” (pragmatic discourse). Αντ' αυτού, η ρητορική σημαίνει μια πιο γενική τέχνη πλούσιας και πειστικής ευγλωττίας, που περιλαμβάνει όλες τις μορφές του λόγου ...».

Η συγγρ. έχει απόλυτη επίγνωση των προβλημάτων σχετικά με την ύλη της στωικής ρητορικής και επιστρατεύει κάθε επινοητικότητα στην προσπάθεια να εντοπίσει και να εξηγήσει την πρωτοτυπία της στωικής ρητορικής που συνεπάγεται ο ορισμός της, τόσο διαφορετικός από τους λοιπούς της αρχαίας παράδοσης. Ως «επιστήμη του ευ λέγειν», αν το ευ ερμηνευθεί ως «καλώς» (αισθητικά), «ορθώς» (ηθικά), «αληθώς» (επιστημολογικά), η ρητορική, που αποσκοπεί εξάλλου, όπως και η σωκρατική αυθεντική πολιτική του πλατωνικού Γοργία, «να κάνει αγαθούς τους πολίτες», η ρητορική, που είναι κατά τους στωικούς αποκλειστικά – σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κικέρωνα – αρετή και σοφία (SVF III, 291), που αποτελεί προνόμιο του σοφού και μέθοδο διδασκαλίας της φιλοσοφίας, η ρητορική αυτή μπορεί πράγματι να είναι τα πάντα: Το διδακτικό ύφος του Ζήνωνα, η θεολογική ποίηση του Κλεάνθη, η κοσμολογική ποίηση του Άρατου, τα «ομοιώματα» του Αρίστωνα, οι γεωμετρικές παρομοιώσεις

και μεταφορές του Χρυσίππου, η αλληγορική εξήγηση των ποιητικών ονομάτων και μύθων, οι επιστολές του Σενέκα στον Λουκίλιο, οι διατριβές του Επίκτητου, τα «Εις εαυτόν» του Μάρκου Αυρήλιου» κτλ. Πρόκειται για ένα «πανρητορισμό» που δικαιώνεται από την οικονομία του έργου, απηχεί ισοκράτειες θέσεις, γνωστές και από τη δεύτερη σοφιστική που για μερικούς σήμανε αναγέννηση του έντεχνου λόγου, αλλά απαιτούσε ίσως προκαταρκτικά πληρέστερη θεωρητική εξήγηση. Σε αντιδιαστολή με τους περισσότερους από τους λίγους ειδικούς μελετητές που είτε συρρικνώνουν το περιεχόμενο της ρητορικής σε τέχνη του λόγου είτε ανάγουν το τυπικά στενό της περιεχόμενο σε καλλιέργεια, ετυμολογία, υφολογία, κτλ. (Barwick - Striller) και τους περισσότερους ιστορικούς της φιλοσοφίας και της ρητορικής που σημειώνουν τον περιθωριακό μάλλον και υποβαθμισμένο χαρακτήρα της στο στωικό σύστημα (A. A. Long, *Hellenistic Philosophy*, 1974· G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, 1963· F. H. Sandbach, *The Stoics*, 1975, και άλλους), η συγγρ. κατορθώνει να αναδείξει εύστοχα τη θέση που είχε κατά τη γνώμη της η ρητορική στο στωικό σύστημα.

Θεωρώντας, λοιπόν, καινοτομία την πραγμάτευση από τους Στωικούς της ρητορικής ως επιστήμης και όχι ως τέχνης αλλά διευρύνοντας εξαιρετικά το περιεχόμενό της, η συγγρ. μιλά πράγματι για την εξέχουσα θέση της ρητορικής στη φιλοσοφία της Στοάς, για τη λειτουργία της στη φιλοσοφική διδασκαλία, για τις ποικίλες υφολογικές μορφές της και τη συμβολή της στον τομέα της ηθικής. Γράφει ακόμη σχετικά με το περιεχόμενό της: «Η δύναμη που απέδιδαν όλοι οι Στωικοί στη γλώσσα εξηγεί το ενδιαφέρον τους για τη ρητορική που τη θεωρούσαν επιστήμη με κατεξοχήν ηθική λειτουργικότητα. Αυτή η επιστήμη δεν είναι μόνο ο καρπός της σκέψης του σοφού. Έχει εξαρχής να παίζει παιδευτικό ρόλο που είναι αξεχώριστος από αυτήν. Παρουσιάζεται έτσι κάτω από ποικίλες μορφές της τέχνης της ομιλίας, δηλαδή συμβουλευτικής, δικανικής, εγκωμιαστικής σύμφωνα με την κλασική διαίρεση που μας παραδίδει ο Διογένης ο Λαέρτιος. Εμφανίζεται εξίσου ως λογοτεχνικό ποιητικό είδος, λειτουργώντας ως μάθημα θεολογίας ή ως αλληγορική ποίηση που αποσκοπεί να ερμηνεύσει τα διάφορα δόγματα της Σχολής» (σ. 17). Με τη δύναμη της γλώσσας οι Στωικοί διδάσκουν, κατά τη συγγρ., μια νέα «τέχνη του βίου» σύμφωνη με την αρετή, «κάνοντας έκκληση στη ρητορική ως πειστικό λόγο για την απόκτηση του αληθούς» (σ. 16). Έτσι, η μέθοδος που ακολουθεί η συγγρ. αποσκοπεί στο να καθορίσει τη σημασία της ρητορικής στο σύνολο της στωικής φιλοσοφίας». Το ενδιαφέρον των Στωικών για τον ρυθμό και τον στίχο την οδηγεί στο «να σκύψει» σε μεγάλη έκταση στον ρόλο του ποιήματος ως ρητορικού λόγου και στη θέση της μουσικής και των οργάνων της μουσικής για τη διδασκαλία. Αναλύει τις διάφορες μορφές του ρητορικού λόγου για να αποκαλύψει τα κοινά στοιχεία τους, υποβάλλει σε κριτική τις πηγές και επιχειρεί να δείξει την αδιάσπαστη

συνέχεια της στωικής ρητορικής καθόλη τη μακρά ιστορία του στωικισμού (σ. 18).

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρεις μεγάλες ενότητες. Στην πρώτη συζητείται η θέση της ρητορικής στο πλαίσιο της στωικής φιλοσοφίας, με αναφορές κυρίως σε θέματα όπως τα «σημαινόμενα», η «συγκατάθεση», τα «λεκτά», που τυπικά ανήκουν στη διαλεκτική ή επικαλύπτονται από αυτή σε μεγάλη έκταση. Η δεύτερη αφορά τη στωική ρητορική ως σύστημα παιδείας, συζητεί υφολογικά θέματα, ρητορικές τεχνικές, με πολλά ανεκδοτολογικά στοιχεία από τον βίο των φιλοσόφων, και ξεχωρίζει τις γεωμετρικές μορφές, την αναλογία και τις παρομοιώσεις, τον βαρβαρισμό και τον σολοικισμό (σε αντιδιαστολή με την ελληνοπρέπεια) και τον εξομολογητικό διάλογο με τον εαυτό (*le tutoiement*) ως αποκαλυπτικό της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση. Η ενότητα αυτή στο μεγαλύτερο μέρος της αφορά την παραδοσιακή στωική ρητορική (σ. 47-74). Στην τρίτη, τέλος, ενότητα αντιμετωπίζει το ποίημα ως ρητορικό λόγο. Συζητεί τις θεωρίες για την ποίηση του Πλάτωνα και του Ποσειδώνιου, τη στωική αλληγορική εξήγηση της ομηρικής ποίησης, τη στωική γενικώς ποιητική, τον ρόλο της μουσικής και των οργάνων της και αναλύει τη στωική ποιητική παραγωγή με ιδιαίτερη έμφαση στον ύμνο του Κλεάνθη στον Δία. Στην ενότητα αυτή είναι αναπόφευκτες οι επικαλύψεις με την αισθητική, τη θεολογία, την ηθική, τη μουσικολογία και την ποιητική της Στοάς, όπως έχουν μελετηθεί ανεξάρτητα από μια σχέση με τη ρητορική από άλλους ερευνητές.

Ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματά της συγγρ., σχετικά με τον ρόλο της στωικής φιλοσοφίας να συμφιλιώσει τον άνθρωπο της πόλης-κράτους με τον άνθρωπο των οικουμενικών οριζόντων, μέσω μιας σοφίας ομολογής με τη φύση που φαίνεται να είναι κατ' αυτήν η ρητορική. Τα παρακάτω εξηγούν αρκετά ικανοποιητικά την ευρύτητα που αποδίδει στη στωική ρητορική. Σημειώνει: «Η διδασκαλία της φιλοσοφίας απαιτεί καταρχήν μια πειθαρχία της σκέψης, οργανωτικό παράγοντα του πνεύματος του μαθητή. Έμφαση ωστόσο δίνεται στα αποτελεσματικά μέσα για την αποκάλυψη στον μαθητή των αρχών της σχολής, για την κατανόηση, την υπεράσπισή τους και τελικά την ερμηνεία τους. Η προσφυγή στην τεχνική του λόγου, στην τέχνη να εκφράζεται κάποιος σωστά, και σύμφωνα με τις ικανότητες που δίνει η φύση, στις φυσικές δηλαδή ικανότητες του ακροατηρίου, κάνει έκκληση στη ρητορική. Έτσι, ο σοφός ρήτορας, ως καλός τεχνίτης του λόγου, ανοίγει τον δρόμο (οδοποιεί) μέσω του οποίου αφήνεται ο ακροατής να οδηγηθεί στην απόκτηση του αληθούς. Η στωική ρητορική είναι εξάλλου η μόνη ικανή να θέσει τον μαθητή σε σχέση με τις προφάνειες που είναι φυσικές, άρα αληθινές και λογικές» (σ. 176). Ο ρόλος της ρητορικής έγκειται στο να ανακοινώσει τις αλήθειες του στωικού συστήματος στον καθημερινό άνθρωπο, ώστε «πα-νίσχυρος πια να προσαρμοσθεί στους οικουμενικούς κανόνες και να συμ-

μορφωθεί με αυτούς για να φτάσει στην ευδαιμονία του σοφού» (σ. 177).

Πρόκειται, πράγματι, για μια επιτυχή απόπειρα εξήγησης της ρητορικής ως επιστήμης του ευ λέγειν όχι πια σε δημόσιο λόγο, που την εποχή αυτή δεν έχει νόημα, πέρα από τη χρήση του σε πρεσβείες – όπως ασκήθηκε από τον σπουδαιότερο στωικό θεωρητικό της ρητορικής, τον Διογένη τον Βαβυλώνιο στη Ρώμη –, αλλά στον διδασκαλικό λόγο, που έχει να ωφεληθεί αρκετά από την καλλιέπεια, την ευγλωττία, τα ρητορικά σχήματα λόγου, τις χειρονομίες και τις σιωπές και προπαντός «από τα ποιητικά παραδείγματα με τα μέλη και τους ρυθμούς». Δεν γνωρίζουμε επαρκώς αν οι Στωικοί γνώριζαν τη Ρητορική τέχνη του Αριστοτέλη, με δεδομένο το πρόβλημα της τύχης των ακροαματικών έργων του μετά τον θάνατό του. Δεν μπορούσαν, ωστόσο, σε καμιά περίπτωση να δουν θετικά μια ρητορική με το αριστοτελικό πνεύμα. Δεν τους το επέτρεπε ο δογματισμός της γνωσιολογίας, η αυστηρότητα της ηθικής τους και η διδασκαλία τους για τα πάθη των οποίων τη διέγερση ουδέποτε θα ευνοούσαν. Έτσι, στράφηκαν, συνειδητά ή ασυνείδητα στον Πλάτωνα, καλύτερα στον Σωκράτη, πρότυπο φιλοσόφου για όλους τους εκπροσώπους της Στοάς, γιατί και αυτοί ήθελαν, έστω με τη δική τους ρητορική, πραγματική ψυχαγωγία που οπωσδήποτε πρέπει να συνεπαγόταν απόρριψη της πραγματιστικής παραδοσιακής ρητορικής να βελτιώσουν τους πολίτες. Η ρητορική τους μόνο ποσοτικά διέφερε ίσως από τη διαλεκτική, όπως φαίνεται να πιστεύει η συγγρ. Άσχετα αν μπορεί να διαφωνήσει κανείς με τη θεώρηση της ποίησης ως ρητορικού λόγου, τα κεφ. σχετικά με τον ύμνο στον Δία του Κλεάνθη, με την ποιητική του Ποσειδώνιου, με τα Φαινόμενα του Αράτου και τα σχετικά με τη μουσική και τα όργανά της είναι γραμμένα με γνώση, έμπνευση και ευαισθησία.

Η σημαντική αυτή μελέτη χαρακτηρίζεται από υποβλητικότητα, συνέπεια και μεθοδικότητα. Θα περίμενε ίσως κανείς λίγο περισσότερα για τον Διογένη τον Βαβυλώνιο από το έργο του οποίου «περί φωνής», που ο Φιλόδημος το αντιμετωπίζει ως ρητορική πραγματεία, σώζονται περίπου 35 αποσπάσματα – όσα σχεδόν και από το σχετικό έργο για τη μουσική – και ίσως περίμενε λιγότερα για τον Άρατο, που δεν είναι ορθόδοξος στωικός. Η όλη πραγμάτευση, ωστόσο, είναι συνεπής με τη θέση της κ. Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη να δει σε πολύ ευρύ φάσμα τη στωική ρητορική, φάσμα που επέβαλε οπωσδήποτε ο πρωτότυπος για τα αρχαιοελληνικά δεδομένα ορισμός της ως «επιστήμης του ευ λέγειν περί των εν διεξόδω λόγων», καίτοι αποδίδεται στον Χρυσίππο και η θεώρησή της ως τέχνης. Το έργο αποτελεί αξιολογή συμβολή στη γαλλική βιβλιογραφία και καλό θα ήταν η μετάφρασή του να εμπλουτίσει και τη σχετικά πενιχρή ελληνική.

Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck, 19 December 1999, επιμ. by Claudia Sode and Sarolta Takács, Burlington USA - Singapore - Sydney - Aldershot, 2001, σελ. xix + 450.

Ο τόμος «Novum Millennium» περιλαμβάνει 38 άρθρα προς τιμήν του γνωστού βυζαντινολόγου και καθηγητή στο Byzantinisch-Neugriechisches Seminar του Πανεπιστημίου του Βερολίνου P. Speck, γραμμένα από μαθητές και φίλους του¹. Ο τίτλος δηλώνει τον χαρακτήρα που οι δύο επιμελήτριες φιλοδοξούν να προσδώσουν στον τόμο: μια παρουσίαση τάσεων της Βυζαντινολογίας στην αυγή της νέας χιλιετίας. Τα άρθρα καλύπτουν διάφορες πτυχές της μελέτης του Βυζαντίου, με κάποια προτίμηση – σύμφωνα άλλωστε και με τα ενδιαφέροντα του τιμώμενου – στην εποχή ως το 1000 μ.Χ.

Τον πίνακα περιεχομένων (Contents, σσ. v-viii) και τον σύντομο πρόλογο (Preface, σ. ix) ακολουθεί η εργογραφία του Paul Speck (Bibliography of Publications by Paul Speck, σσ. xi-xix). Ως γενική εισαγωγή (General Introduction) προτάσσεται το άρθρο του John Haldon «Byzantium after 2000. Post-Millennial but not Post-Modern?» (σσ. 1-11). Ο συγγρ. επιχειρεί μια αναδρομή στην πρόσφατη κυρίως ιστορία των επιστημονικών ενδιαφερόντων και των επιστημολογικών προϋποθέσεων στον χώρο της Βυζαντινολογίας. Διαπιστώνει ότι η μεταμοντέρνα σκέψη δεν επηρέασε σε βάθος τις ανανεωμένες, ωστόσο, βυζαντινές σπουδές.

Ακολουθεί το άρθρο του Albrecht Berger «Alexander der Große am Bosphorus» (σσ. 13-20). Ο συγγρ. πραγματεύεται τους θρύλους που συνδέουν τον Αλέξανδρο με την Κωνσταντινούπολη και την ευρύτερη περιοχή του Βοσπόρου. Εξετάζεται τόσο η πατριογραφική γραμματεία όσο και οι παραλλαγές του μυθιστορήματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου (και οι σχετιζόμενες έμμεσες μαρτυρίες).

Ο Wolfram Brandes («Philippos 'Ο στρατηλάτης του βασιλικού Όψικίου. Anmerkungen zur Frühgeschichte des Thema Opsikion», σσ. 21-39) επανέρχεται στο ερώτημα της δημιουργίας των θεμάτων βασιζόμενος κυρίως στα πρακτικά της 5' Οικουμενικής Συνόδου. Με τον αναφερόμενο στον τίτλο Φίλιππο συνδέεται η πρώτη αναφορά στο Όψικιον, όχι όμως ακόμη με τη σημασία του θέματος.

Ο πρόσφατα χαμένος William Brashear στο άρθρο «Melania» (σσ. 41-44) ερμηνεύει την αινιγματική λέξη μελανία στον πάπυρο P. Med. inv. 71.58 συσχετίζοντάς την με τη μαγεία².

Ο Alan Cameron στο άρθρο του «Oracles and Earthquakes. A Note on

1. Ο Paul Speck απεβίωσε στις 18.8.2003.

2. Το άρθρο είναι ουσιαστικά μια επανάληψη απόψεων διατυπωμένων σε παλαιότερη εργασία: «Wednesday's Child is Full of Woe» or: *The Seven Deadly Sins and Some More Too! Another Apotelesmatikon*: P. Med. inv. 71.58 [= Nilus 1], Vienna 1998.

the Theodosian Siby], (σσ. 45-52) σχολιάζει έναν πρώιμο βυζαντινό χρησμό, σύμφωνα με τον οποίο η Κωνσταντινούπολη θα έχανε τη θέση της βασιλεύουσας το 390 (έκδ. P. J. Alexander 1967). Διατυπώνει την υπόθεση ότι ο Αυγουστίνος θεώρησε τα φυσικά φαινόμενα του 395/6 εκπλήρωση αυτού ή παρόμοιου χρησμού.

Ο Jean-Claude Cheynet («Les ducs d'Antioche sous Michel IV et Constantin IX», σσ. 53-63) δημοσιεύει τρεις ανέκδοτες σφραγίδες αξιωματούχων της Αντιόχειας από τις 600 της συλλογής Zacos (Ζάκου) οι οποίες δεν είχαν δωρηθεί στην Εθνική βιβλιοθήκη της Γαλλίας.

Η Carolina Cupane στο άρθρο «Der Kaiser, sein Bild und dessen Interpret» (σσ. 65-79) πραγματεύεται τη μεροληπτική Έκφραση της εικόνας του Ανδρονίκου Α' από τον Νικήτα Χωνιάτη (Nic. Chon. Hist. σ. 332, 22-34 van Dieten).

Το άρθρο του George T. Dennis («Perils of the Deep», σσ. 81-88) συγκεντρώνει αναφορές θαλασσινών ταξιδιών μέσα στη βυζαντινή λογοτεχνία.

Ο John Duffy («Bitter Brine and Sweet Fresh Water. The Anatomy of a Metaphor in Psellos», σσ. 89-96) παρακολουθεί την τύχη μιας πλατωνικής μεταφοράς στο έργο του Ψελλού.

Ο Arne Effenberger («Das Theodosius-Missorium von 388. Anmerkungen zur politischen Ikonographie in der Spätantike», σσ. 97-108) αντικρούει την υπόθεση της J. Meischner (*JDAI* 111 [1996] 389-432), η οποία χρονολογεί το missorium στο 421.

Ακολουθεί το άρθρο του Michel van Esbroeck «La pomme de Théodose II et sa réplique arménienne» (σσ. 109-111). Η αρμενική εκδοχή της ιστορίας εντάσσεται στην αντιχαλκηδόνια προπαγάνδα και έχει στόχο να αμαυρώσει την Πουλχερία, η οποία είναι στην περίπτωση αυτή η αποδέκτρια του μήλου.

Ο Clive Foss («Theodora and Evita. Two Women in Power», σσ. 113-121) αναζητεί παραλληλισμούς ανάμεσα στο Βυζάντιο του 6ου και την Αργεντινή του 20ού αι., διερευνώντας τις κοινωνικές αντιλήψεις που δημιούργησαν τις δύο γυναίκες μύθους.

Στο άρθρο του Joseph D. Frendo («Three Authors in Search of a Reader: An Approach to the Analysis of Direct Discourse in Procopius, Agathias and Theophylact Simocatta», σσ. 123-135) επιχειρείται αφηγηματολογική ανάλυση περιπτώσεων ευθέως λόγου στους τρεις ιστορικούς.

Η Judith Herrin στο άρθρο της «Philippikos and the Greens» (σσ. 137-146) εξετάζει τους εορτασμούς της 11ης Μαΐου 713 και την τύφλωση του αυτοκράτορα Φιλιππικού λίγες εβδομάδες αργότερα. Υποθέτει μια ανάμιξη των Πρασίνων.

Φιλολογικού ενδιαφέροντος είναι το άρθρο του Wolfram Hörandner «Es war die Nachtigall. Zum Sprecherinnenwechsel in einer byzantinischen Totenklage» (σσ. 147-151). Αφορά τον ακέφαλο λόγο που εξέδωσε ο Α. Σιδεράς (*JÖB* 47 [1997] 111-156). Ο μελετητής θεωρεί το κείμενο διαλο-

γικής μορφής ανάμεσα στη χήρα και την πόλη.

Συνεισφορά στην τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης αποτελεί η συνεργασία του David Jacoby, «The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261. Topographical Considerations» (σσ. 153-170).

Η Patricia Karlin-Hayter («Icon Veneration. Significance of the Restoration of Orthodoxy?», σσ. 171-183) εξετάζει τα πολιτικά κίνητρα που υπαγόρευσαν την όψιμα εικονόφιλη στάση της Θεοδώρας.

Ο Otto Kresten («Parerga zur Ikonographie des Josua-Rotulus und der illuminierten byzantinischen Oktateuche. I. Die “Grabstele” von Jericho», σσ. 185-212) αντικρούει απόψεις του Kurt Weitzmann σχετικά με τις δύο πρώτες σκηνές του ειληταρίου του Ιησού του Ναυή (Vat. Pal. gr. 431) και συμπεραίνει ότι αυτές ακολουθούν πιστά το ξεθωριασμένο πρότυπο. Οι τέσσερις μεσοβυζαντινές Οκτάτευχοι ανάγονται σε κοινό υπαρχέτυπο.

Ο Erich Lamberz («“Falsata Graecorum more”? Die griechische Version der Briefe Papst Hadrians I. in den Akten des VII. Ökumenischen Konzils», σσ. 213-229) συγκρίνει το λατινικό πρωτότυπο και την ελληνική μετάφραση των επιστολών του πάπα Αδριανού Α΄ στην Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο, καθώς και το κείμενο στη λατινική μετάφραση των Πρακτικών της Συνόδου από τον Αναστάσιο Βιβλιοθηκάριο.

Το άρθρο του John S. Langdon «John III Dukas Vatatzes and the Venetians. The Episode of his Anti-Venetian Cretan Campaigns, 1230 and 1234» (σσ. 231-249) εξετάζει τις δύο αυτές αποτυχημένες εκστρατείες του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, κυρίως με βάση βενετικές πηγές.

Η Claudia Ludwig («Bonifatios von Tarsos. Ein Verwandter der bekehrten Mimen», σσ. 251-255) αναλύει τον λατινικό βίο του αγίου Βονιφατίου (AASS Mai III 280) και τον συγκρίνει με το Συναξάριο της Κωνσταντινούπολης και τη συμβατικότερη διασκευή του Συμεών Μεταφραστή.

Η Cécile Morrisson («Du consul à l'empereur. Les sceaux d'Héraclius», σσ. 257-265) ασχολείται με τις σφραγίδες του Ηρακλείου στην εξέλιξη της σταδιοδρομίας του, συμπεριλαμβανομένης και της περιόδου της εξέγερσης εναντίον του Φωκά (608-610). Δημοσιεύει μία ανέκδοτη ως τώρα σφραγίδα του Εθνικού Μουσείου της Καρχηδόνας.

Ο πρόσφατα χαμένος Νικόλαος Οικονομίδης («Le monastère de la Sainte Trinité à Boradion sur le Bosphore», σσ. 267-270) ανιχνεύει την ιστορία της μονής βασιζόμενος κυρίως σε δύο επιγράμματα του κώδικα Marc. gr. 524 (Λάμπρος 277 και 278).

Συνεισφορά στον σχολιασμό της Χρονικής Διηγήσεως του Νικήτα Χωνιάτη αποτελεί το άρθρο της Anna Pontani «Nebenterminologie, Topoi, Loci similes und Quellen in einigen Stellen der *Chronike diegesis* von Niketas Choniates» (σσ. 271-278).

Η Claudia Rapp («Palladius, Lausus and the *Historia Lausiaca*», σσ. 279-289) ερευνά την προσωπικότητα και τη σταδιοδρομία του συγγραφέα και του αποδέκτη της Λαυσαϊκής Ιστορίας και τον ρόλο τους στη δια-

μάχη γύρω από τον Ιωάννη Χρυσόστομο.

Ο Stephen W. Reinert («Political Dimensions of Manuel II Palaiologos' 1392 Marriage and Coronation. Some New Evidence», σσ. 291-303) χρησιμοποιεί τη μαρτυρία του διαλόγου «Περὶ Γάμου» ανάμεσα στον Μανουήλ Β΄ και τη μητέρα του. Επιπλέον, αναλύει τις ιδεολογικές προεκτάσεις του ευαγγελικού και του αποστολικού αναγνώσματος στα συμφραζόμενα της τελετής της στέψης.

Η Ilse Rochow («Zu den diplomatischen Beziehungen zwischen Byzanz und dem Kalifat in der Zeit der syrischen Dynastie (717-802)», σσ. 305-325) συγκεντρώνει μαρτυρίες για τις βυζαντινοαραβικές διπλωματικές σχέσεις στα χρόνια της δυναστείας του Αμορίου μέσα από βυζαντινές, αραβικές, συριακές και αρμενικές πηγές.

Η Silvia Ronchey («Those "Whose Writings were Exchanged". John of Damascus, George Choeroboscus and John "Arklas" according to the Prooimion of Eustathius's *Exegesis in Canonem Iambicum de Pentecoste*», σσ. 327-336) αναζητεί, με βάση τους υπαινιγμούς του Ευσταθίου, τους λόγους για τους οποίους ο κανόνας της Πεντηκοστής του Ιωάννη «Αρκλά» αποδόθηκε στον ομώνυμό του Δαμασκηνό: ήταν ένας τρόπος απενοχοποίησης του έργου ενός εικονοκλάστη, και παρόμοιες εσφαλμένες αποδόσεις θα πρέπει να αναζητηθούν και αλλού³.

Ο Peter Schreiner («Robert de Clari und Konstantinopel», σσ. 337-356) αναλύει τις άνισης αξιοπιστίας περιγραφές της Κωνσταντινούπολης από τον σταυροφόρο Robert de Clari. Ως παράρτημα παραθέτει μεταφράσεις των σχετικών αποσπασμάτων.

Βυζαντινολογικού και αραβολογικού ενδιαφέροντος είναι τα τέσσερα επόμενα άρθρα. Το άρθρο του Nikolaj Serikoff («"Dog-Knights" and "Elulargency". Greek Ghost-Words in Medieval Arabic Sources», σσ. 357-368) αφορά παραφθορές ελληνικών κύριων ονομάτων στις μεσαιωνικές αραβικές πηγές. Ο Irfan Shahîd («Sigillography in the Service of History. A new Light», σσ. 369-377) αναθεωρεί παλαιότερες απόψεις για τους Γασανίδες υπό το φως της απόδοσης μιας σφραγίδας (Seibt 129) στον τελευταίο Γασανίδη βασιλιά Γαβαλά.

Ο Juan Signes Codoñer («Diplomatie und Propaganda im 9. Jahrhundert. Die Gesandtschaft des al-Ghazal nach Konstantinopel», σσ. 379-392) εντάσσει δύο ανεκδοτολογικές ιστορίες από την αφήγηση του ανδαλουσιανού απεσταλμένου στην Κωνσταντινούπολη al-Ghazal στο πλαίσιο του αραβοβυζαντινού ιδεολογικού ανταγωνισμού. Ο Gotthard Strohmaier («Islamische und byzantinische Geschichtsschreibung», σσ. 393-400) αναλύει τη δομή της αραβικής χρονογραφίας σε σύγκριση με τη βυζαντινή και συμπεραίνει ότι η πρώτη είναι προϊόν της ισλαμικής κοσμοθεωρίας· οι ομοιότη-

3. Τα συμπεράσματα αυτά είχε διατυπώσει η Ronchey ήδη σε προηγούμενο άρθρο της: «An Introduction to Eustathius's *Exegesis in Canonem Iambicum*», *DOP* 45 (1991) 149-158.

τες με τη βυζαντινή είναι επιφανειακές.

Με τη σημασία της λέξης *βαρσαμέχουμνος* ασχολείται ο Δημήτριος Θεοδωρίδης («Das Wort *βαρσαμέχουμνος* im *Opsarologos*», σσ. 401-404): πρόκειται για προσωποποίηση του ψαριού το οποίο οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης ονομάζουν *βαρσάμι*.

Ο Giusto Traina («“Faustus” of Byzantium», Procopius, and the *Armenian History* (Jacoby, *FgrHist* 679,3-4)», σσ. 405-413) αποδεικνύει αβάσιμη την ταύτιση της πηγής του Προκοπίου, σχετικά με την αρμενική ιστορία, με το έργο του λεγόμενου Φαύστου. Στη συνέχεια ερευνά την ταυτότητα και το έργο του τελευταίου.

Η Martha P. Vinson («The Christianization of Sexual Slander. Some Preliminary Observations», σσ. 415-424) εξετάζει τη σεξουαλική συκοφαντία ως μαρτυρία για τα ήθη της βυζαντινής εποχής. Παρατηρεί ότι η ιερότητα του γάμου και η υποχρέωση σεβασμού του εκ μέρους και του συζύγου διακρίνουν τη βυζαντινή ηθική από την προχριστιανική.

Ως απάντηση στο ερώτημα του Paul Speck «Waren die Byzantiner mittelalterliche Altgriechen, oder glaubten sie es nur?» (*Rechts-hist. Journal* 2 [1983] 5-11) εκλαμβάνει το άρθρο της «*Exempla aus der griechischen Geschichte in Byzanz*» (σσ. 425-438) η Eva de Vries-van der Velden. Από τα λίγα παραδείγματα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας που πέρασαν στη βυζαντινή γραμματεία προκύπτει ότι ο βυζαντινός κόσμος απείχε πολύ από την αρχαία ελληνική σκέψη. Οι ίδιοι οι Βυζαντινοί ως το 1204 δεν θεωρούσαν, γενικά, τους εαυτούς τους συνεχιστές της αρχαίας παράδοσης.

Ο τόμος κλείνει με το άρθρο του Speros Vryonis, Jr. «The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Alp Arslan after the Battle of Mantzikert» (σσ. 439-450). Εξετάζονται ελληνικές και αραβικές πηγές, και κυρίως οι διεξοδικότερες διηγήσεις του Μιχαήλ Ατταλειάτη και του Sibt Ibn al-Jawzi. Διαπιστώνεται συμφωνία ως προς τα βασικά γεγονότα.

Οι συνεργάτες του τόμου εφαρμόζουν νέες μεθόδους προσέγγισης των πηγών, επανερμηνεύουν τα δεδομένα και υποβάλλουν σε κριτικό έλεγχο καθιερωμένες απόψεις, συνεχίζοντας έτσι τον τρόπο εργασίας που με ιδιαίτερη επιτυχία εφάρμοσε ο Paul Speck.

Βιέννη - Θεσσαλονίκη

ΕΙΡΗΝΗ ΑΦΕΝΤΟΥΛΙΔΟΥ

Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs. The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*, Leiden - Boston - Köln, E. J. Brill, 2001, σελ. xi+449.

Ο 15ος αι. στα Βαλκάνια θεωρείται από τις πιο ενδιαφέρουσες και καθοριστικές ιστορικές περιόδους. Όχι μόνο γιατί σηματοδοτεί το οριστικό

πέρασμα από τις παλιότερες κυριαρχίες (βυζαντινή, σερβική) σε μια νεότερη (οθωμανική), έστω και αλλόθρησκη, αλλά και γιατί αυτή η αλλαγή συμπίπτει με το τέλος του μεσαίωνα και την αρχή των νεότερων χρόνων για την περιοχή. Συνεπιφέρει, δηλαδή, μια σειρά αλλαγών σε πολλά επίπεδα της ανθρώπινης ζωής (πνευματικής, κοινωνικής, οικονομικής). Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες που όφειλαν να δείξουν οι κατακτημένοι είναι διακριτή σε αρκετά σημεία. Την ίδια, ωστόσο, προσπάθεια έπρεπε να κάνουν και οι κατακτητές. Η χρησιμοποίηση του ντόπιου χριστιανικού στοιχείου των Βαλκανίων, όχι μόνο στην εκμετάλλευση της γης αλλά και στη διοίκηση της αυτοκρατορίας, ήταν από τα πρώτα μελήματα του Πορθητή της Κωνσταντινούπολης.

Με το παρόν βιβλίο ο παραγωγικός κύπριος ιστορικός Θεοχάρης Φ. Σταυρίδης φωτίζει μια σημαντική περίοδο του 15ου αι., συνεισφέροντας ταυτόχρονα στην έρευνα της οθωμανικής προσωπογραφίας και των ανώτερων αξιωματούχων της με χριστιανική καταγωγή.

Στην εισαγωγή του βιβλίου, που αποτελεί έντυπη μορφή της διδακτορικής διατριβής του στην Αμερική, ο συγγρ. μάς δίνει τον σκοπό του βιβλίου. Εκτός από το να συγκεντρώσει όλες τις αποσπασματικές πληροφορίες για το πρόσωπο του μεγάλου βεζίρη Mahmud Pasha Angelović, το κεντρικό ερώτημα που καλείται να απαντήσει είναι πώς ένα πρόσωπο που συνέβαλε τα μέγιστα στην επέκταση του οθωμανικού κράτους και υπηρέτησε όσο κανένας άλλος τη νέα συγκεντρωτική πολιτική της αυτοκρατορίας που εισήγαγε ο σουλτάνος Μεχμέτ ο Β΄ εκτελέστηκε από τον ίδιο τον σουλτάνο, ενώ μετά θάνατο τιμήθηκε ως άγιος από τον απλό λαό. Αυτό το ερώτημα αποτελεί ταυτόχρονα και ένα παράδοξο. Η εισαγωγή ολοκληρώνεται με τη σύντομη παράθεση του περιεχομένου των δέκα κεφαλαίων του βιβλίου, δίνοντας ταυτόχρονα και τις σημαντικότερες πηγές που αφορούν στο καθένα από αυτά.

Το πρώτο κεφ., που συγκροτεί και το πρώτο μέρος του βιβλίου, αποτελεί τη γενική εισαγωγή σε θέματα που θα απασχολήσουν τον συγγρ. στη συνέχεια. Χωρίζεται σε δύο υποκεφ.: στο πρώτο παρουσιάζονται οι αλλαγές που επέφερε στο οθωμανικό κράτος η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, κυρίως στον τομέα της πολιτικής ιδεολογίας, με κυριότερο σημείο εστίασης την αποστασιοποίηση του σουλτάνου από το λαό και τους αξιωματούχους του. Στο δεύτερο υποκεφ. παρουσιάζεται η εξέλιξη και λειτουργία του θεσμού του βεζίρη στα ισλαμικά κράτη. Παίρνοντας συγκεκριμένες περιπτώσεις, ο συγγρ. παρακολουθεί την εξέλιξη αυτού του θεσμού στα κράτη των Αββασιδών, των Σελτζουκιδών, των τουρκικών εμιράτων της Ανατολίας κατά τον 13ο αι., αλλά και στο οθωμανικό κράτος από την ίδρυσή του μέχρι την κατάκτηση της Πόλης. Τέλος, αναλύονται, μέσα και από την παρουσίαση της ζωής και της δράσης των άλλων μεγάλων βεζιρικών του β΄ μισού του 15ου αι., οι αλλαγές που επέφερε ο Μεχμέτ ο Β΄ στον θεσμό, ώστε να καταστεί ο μέγας βεζίρης ο

απόλυτος αντιπρόσωπος του σουλτάνου και ο αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος της αυτοκρατορίας ύστερα, βέβαια, από τον ίδιο τον μονάρχη.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τα κεφ. II-IV, στα οποία μελετάται η ζωή του Mahmud Pasha· ο συγγρ. ξεκινά από τις αμυδρές πληροφορίες που αφορούν τον τόπο και τον χρόνο γέννησής του μέχρι την ασαφή ως προς τα αίτια εκτέλεσή του τον Ιούλιο του 1474. Στο δεύτερο κεφ. ο συγγρ. αναζητά την οικογένεια του μεγάλου βεζίρη, στο τρίτο παρακολουθεί με αρκετές λεπτομέρειες την ανοδική του πορεία (1427;-1463) και στο τέταρτο την πρώτη παύση του από το αξίωμα του μεγάλου βεζίρη και την αποδυνάμωση του ρόλου του στα πράγματα της αυτοκρατορίας έως την εποχή του θανάτου του. Σ' αυτό το μέρος ο συγγρ. περιγράφει όλα τα στρατιωτικά γεγονότα του τρίτου τετάρτου του 15ου αι., στα οποία ήταν παρών ο Mahmud Pasha (κατάκτηση Κωνσταντινούπολης, κατάλυση σερβικού δεσποτάτου, κατακτήσεις Πελοποννήσου, Τραπεζούντας, Λέσβου, Βοσνίας, Καραμανίας, Εύβοιας [ως αρχιναύαρχος του οθωμανικού στόλου]).

Το τρίτο μέρος (κεφ. V-VIII) εξετάζει τη συνεισφορά του συγκεκριμένου μεγάλου βεζίρη στην οικοδόμηση της νέας αυτοκρατορίας. Αναλύει τις στρατιωτικές ικανότητές του, οι οποίες συνέβαλαν στη μεγάλη επέκταση των Οθωμανών· παράλληλα με τη δράση του στο μέτωπο αποτιμά τη διπλωματική του δραστηριότητα, η οποία ήταν ιδιαίτερα έντονη με ορισμένα κράτη (Βενετία, Ραγούζα)· περιγράφει το αρχιτεκτονικό του πρόγραμμα, όπως αποτυπώνεται στην οικοδόμηση μνημείων για χάρη των ευαγών ιδρυμάτων που είχε συστήσει ο ίδιος· τέλος, αναδεικνύει το πρόσωπό του ως μαικήνα των γραμμάτων, με την προστασία που παρείχε σε ποιητές της εποχής του, αλλά και με τη συμμετοχή του ίδιου στη λογοτεχνική δραστηριότητα της αυτοκρατορίας ως ποιητή.

Το τελευταίο μέρος (κεφ. IX-X) επιγράφεται «Εντάσεις» (Tensions) και παρουσιάζει τη συχνά υπολανθάνουσα διάσταση ανάμεσα στον μεγάλο βεζίρη και τον σουλτάνο. Για να τεκμηριωθεί αυτή η άποψη λαμβάνονται δύο τελευταία στοιχεία που σχετίζονται με τον Mahmud Pasha: οι δύο παύσεις του από το αξίωμα του μεγάλου βεζίρη που είχαν ως κατάληξη την εκτέλεσή του, και ο μύθος που υφάνθηκε γύρω από το πρόσωπό του μετά θάνατον. Στην ανάλυση του σωζόμενου αγιολογικού έργου για τον Mahmud Pasha (Menakibname) ο συγγρ. προσπαθεί να ανιχνεύσει στοιχεία αντίστασης του λαού – που «συνέθεσε» ή «διέδωσε» το έργο – προς τον αυταρχικό σουλτάνο Μεχμέτ Β' και τη διαμαρτυρία του για τον άδικο θάνατο του μεγάλου βεζίρη.

Στα συμπεράσματα παρατίθενται συνοπτικά οι ομοιότητες του αξιώματος του μεγάλου βεζίρη στα ισλαμικά κράτη και οι διαφορές που παρατηρούνται από την εποχή του Μεχμέτ του Β'. Η κατάληξη αυτή αποτελεί και την απάντηση του συγγρ. στο παράδοξο ερώτημα που διατρέχει όλο το έργο: Ο σουλτάνος αναβάθμισε τον ρόλο του μεγάλου βεζίρη

δίνοντάς του σχεδόν απόλυτη εξουσία· ταυτόχρονα, όμως, αύξησε και την εξάρτηση του τελευταίου από το πρόσωπο του μονάρχη (η άνοδος σ' αυτό το αξίωμα παιδιών του παιδομαζώματος διευκόλυνε την πολιτική αυτή). Εκτός του ότι αυτό εξυπηρετούσε τη νέα συγκεντρωτική πολιτική που ήθελε να εφαρμόσει ο Μεχμέτ ο Β', δημιούργησε μεγάλες εντάσεις ανάμεσα στους δύο θεσμούς. Οι εντάσεις αυτές έληγαν με την αποπομπή ή και την εκτέλεση του εκάστοτε μεγάλου βεζίρη, ο οποίος αντιλαμβανόταν με οδυνηρό πολλές φορές τρόπο τα όρια της εξουσίας του. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τρία παραρτήματα, που φανερώνουν άριστη εκμετάλλευση των ιταλικών, κυρίως, αρχειακών πηγών για: (α) τα σχέδια της Βενετίας εναντίον του σουλτάνου Μεχμέτ Β', (β) την ιταλική οικογένεια Span, και (γ) τα αρχιτεκτονικά προγράμματα των άλλων μεγάλων βεζιρδων επί Μεχμέτ Β'.

Από τις πρώτες σελίδες το έργο καταδηλώνει την ευρυμάθεια και την πολυγλωσσία του συγγρ. του. Η άνετη χρήση ανέκδοτων βενετικών διπλωματικών εγγράφων όσο και οθωμανικών ιστοριογραφικών έργων εντυπωσιάζει, αλλά και καταδεικνύει την αναγκαιότητα συνδυαστικής χρήσης αυτών των δύο μέχρι τώρα «ξένων» – από ερευνητική άποψη – μεταξύ τους γλωσσών για τη μελέτη της οθωμανικής ιστορίας του 15ου αι. Η επιλογή του προσώπου ως θέματος της μονογραφίας κρίνεται απόλυτα επιτυχής. Αν και δεν δικαιολογείται πουθενά από τον συγγρ., προφανώς φυσικά λόγω της πολυσχιδούς προσωπικότητας του Mahmud Pasha αλλά και της κρίσιμης εποχής στην οποία αυτός έζησε, ο συγγρ. έπραξε ορθά να τον χρησιμοποιήσει ως case-study, προκειμένου να σχηματίσει τον «νέο τύπο» μεγάλου βεζίρη που επέβαλε ο Μεχμέτ Β'. Αυτός ο τύπος έμελλε να διατηρηθεί σ' όλη τη λεγόμενη «κλασική» οθωμανική περίοδο και να αποτελέσει βασικό παράγοντα στη στερέωση της οθωμανικής δύναμης. Πέραν αυτού, ο Mahmud Pasha αποτελεί και από μόνος του μια σημαντική προσωπικότητα της οθωμανικής ιστορίας, με την οποία άξιζε τον κόπο να ασχοληθεί η έρευνα.

Ο συγγρ. διαθέτει συνθετικές ικανότητες, χειρίζεται πολύ καλά τις διαθέσιμες πηγές και επιτυγχάνει υψηλό βαθμό αναλυτικής δύναμης όταν συζητά ευρύτερα ή επιμέρους προβλήματα που θέτουν οι πηγές. Η πολύ καλή δομή του έργου είναι άλλη μία αρετή του: η άρθρωση σε μέρη, κεφάλαια, υποκεφάλαια είναι απόλυτα λογική, και ο αναγνώστης μπορεί άνετα να παρακολουθήσει τη λογική από την οποία αυτά διέπονται.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να γίνουν κάποιες επισημάνσεις, χωρίς, βέβαια, να μειώνουν στο ελάχιστο τη σημαντική συνεισφορά του έργου στην έρευνα. Γενικά, θα παρατηρούσαμε ότι ο συγγρ. θα μπορούσε να είχε αποφύγει κάποιες επαναλήψεις (π.χ. σσ. 117, 257 και 355). Αν και τυπογραφικά λάθη δεν υπάρχουν, στη σ. 231 τα Σιδηροκάυσια γράφεται ότι ανήκουν στη Θεσσαλία, ενώ σε άλλο σημείο (σ. 413) τοποθετούνται ορθά στη Χαλκιδική. Ενώ ο συγγρ. παραπέμπει συχνά στα δύο άρθρα

του Β. Βοιονιέ για τις σχέσεις Ραγούζας-Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο περιοδικό *Turcica*, αγνοεί το βιβλίο που εξέδωσε ο ίδιος το 1998 για το ίδιο θέμα (πρβ. π.χ. τις σσ. 13 και 237 σημ. 115). Στην καταληκτική πρόταση του κεφ. VI (σ. 257) υποστηρίζεται ότι στις διπλωματικές του ενέργειες ο Mahmud Pasha δρούσε τελικά βάσει γενικότερου σχεδίου που είχε εκπονηθεί από τον σουλτάνο· στον αναγνώστη μένει μια απορία: ποια ήταν τότε τα όρια για «προσωπική» διπλωματία του μεγάλου βεζιρη, με άλλα λόγια σε ποια σημεία ή σε ποιον βαθμό εντοπίζεται η συνεισφορά του συγκεκριμένου προσώπου στην οθωμανική διπλωματία της εποχής; Τα στοιχεία από το βακούφι του Mahmud Pasha (σσ. 260-262) ίσως θα έπρεπε να έχουν παρατεθεί σε πίνακα για την ευκολότερη παρακολούθησή τους από τον αναγνώστη. Η ανάλυση των κτισμάτων του βακουφιού του Mahmud Pasha (σσ. 267-282) καλό θα ήταν να συνοδεύταν από εικόνες. Στη συζήτηση για το αρχιτεκτονικό πρόγραμμα του Mahmud Pasha (ιδιαιτ. σσ. 289-90) δεν αιτιολογείται ή δεν υπάρχει προβληματισμός σχετικά με την απόδοση από τον σουλτάνο στον μεγάλο βεζιρη του άσημου (σε σύγκριση με άλλα μέρη) χωριού Hasköy ως βασικής αγροτικής περιουσίας. Το επιχείρημα για το πώς παρουσίαζε ο Mahmud Pasha τον εαυτό του (σ. 358) δεν είναι πολύ πειστικό. Επίσης, κάπως υπερβολική φαίνεται η εκτίμηση ότι, παρόλο που ο προστατευόμενος του Mahmud Pasha, Tursun Bey, δεν περιγράφει στο έργο του τον μεγάλο βεζιρη ως δίκαιο, καθιστά αυτόματα δίκαιο τον Mahmud Pasha, με το να βάλει στο στόμα του τελευταίου λόγους περί της αναγκαιότητας του δικαίου για κάθε σουλτάνο. Στην προσπάθεια χρονολόγησης του «βίου» του Mahmud Pasha (σσ. 380-384) θα μπορούσε να ειπωθεί κάτι και για τη διασπορά των χειρογράφων που παραδίδουν το κείμενο, ώστε να δειχθεί η (ή να διατυπωθεί μια υπόθεση για τη) διάδοση της λατρείας του μεγάλου βεζιρη στον χώρο. Εικάζεται από τον αναγνώστη, για παράδειγμα, ότι επρόκειτο για ένα τελείως τοπικό φαινόμενο της Κωνσταντινούπολης. Πολύ υποθετική και χωρίς να στηρίζεται σε κάποιο επιχείρημα φαίνεται η άποψη ότι μετά τον θάνατο του Mahmud Pasha ακολούθησε κάποιου είδους διαμαρτυρία από τον λαό της Κωνσταντινούπολης (σ. 393). Η αποστροφή, στη συνέχεια, ότι υπήρξε αντίδραση στην αυταρχική και συγκεντρωτική πολιτική του Μεχμέτ Β', η οποία όμως εκφράστηκε στα χρόνια του διαδόχου του, δεν ενισχύει καθόλου την παραπάνω άποψη. Τέλος, το δεύτερο παράρτημα για την οικογένεια Sran θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστού άρθρου, γιατί δεν εντάσσεται ομαλά στη λογική του βιβλίου και δεν έχει καμιά οργανική ενότητα με κάποιο από τα μέρη του.

Μια γενική παρατήρηση έχει να κάνει με την ένταξη του Mahmud Pasha σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο. Όταν αυτό γίνεται από τον συγγρ. (κεφ. VII) βγαίνουν χρήσιμα συμπεράσματα. Ωστόσο, η σύγκρισή του με τους άλλους μεγάλους βεζιρηδες της εποχής του σε όλα τα θέματα που πρα-

γματεύτηκε ο συγγρ. θα τον βοηθούσαν να αναδείξει ή και να τεκμηριώσει πληρέστερα την προτεραιότητα του Mahmud Pasha έναντι των άλλων.

Η σημαντικότητα του θέματος και η ιδιαιτερότητα της πραγματευόμενης εποχής καθιστούν τη διδακτορική διατριβή του Θ. Φ. Σταυρίδη απαραίτητο ανάγνωσμα για πολλούς επιστημονικούς κλάδους: η γνώση της πολιτικής, στρατιωτικής, πολιτισμικής και πνευματικής ιστορίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχει να ωφεληθεί από αυτό. Η βαλκανική ιστορία του 15ου αι. κατέχει αξιόλογο μέρος στην έρευνα του βιβλίου. Ωστόσο, η σημαντικότερη συμβολή του αφορά την προσωπογραφία. Ο προσανατολισμός του συγγρ. είναι εξαρχής κυρίως προσωπογραφικός. Ο προσωπογραφικός χώρος του βιβλίου δεν περιορίζεται στην οθωμανική ιστορία, αλλά εκτείνεται στην ελληνική, τη σερβική και την ιταλική της περιόδου. Η μελέτη των προσώπων (όχι κατ' ανάγκη των ηγεμόνων) μπορεί να συνεισφέρει τα μέγιστα στην έρευνα. Όταν μάλιστα αυτή η μελέτη αφορά έναν ενδιαφέροντα από πολλές απόψεις αιώνα, τότε η αξία της εργασίας αποκτά μεγαλύτερο βάρος.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Φ. Π. ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ

Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου - Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Άφιερώματα και δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὄψεις τῆς εὐσέβειας* [Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν / Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 78. Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία], Ἀθήνα 2002, σελ. 220.

Πρόκειται γιὰ σπουδαία καὶ πολὺ σοβαρὴ ιστορικοφιλολογικὴ, κωδικολογικὴ, παλαιογραφικὴ καὶ νομικοῦ, παράλληλα, περιεχομένου ἐργασία, ποὺ ἐκπονήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.», τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ε.Ι.Ε. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδίου Προγράμματος ἔχουν δημοσιευθεῖ, παλαιότερα, καὶ ἄλλες, συναφοῦς περιεχομένου καὶ ἀξίας, ἐργασίες τῶν συγγραφέων.

Ἡ παρουσιαζόμενη ἐδῶ μελέτη διαρθρώνεται σὲ τέσσερα μέρη, ὑπὸ τοὺς τίτλους: Α' Μέρος: «Πανομοιότυπα» (σσ. 15-32), Β' Μέρος: «Ὁ κώδικας ἀφιερωμάτων καὶ δωρεῶν τοῦ 16ου αἰώνα» (σσ. 33-67), Γ' Μέρος: «Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς εὐσέβειας» (σσ. 69-107), Δ' Μέρος: «Τὰ κείμενα» (σσ. 109-195).

Ἀκολουθοῦν ἀναλυτικοὶ Πίνακες καὶ Εὐρετήρια (σσ. 197-220), ποὺ διευκολύνουν τὸν μελετητὴ στὴ χρῆση τοῦ ἔργου.

Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ πρωτότυπη μελέτη ποὺ στηρίζεται σὲ πρωτογενῆ ἀρχειακὴ ἔρευνα, καὶ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, στὴ συνέχεια, ἀξιοποίηση καὶ παρουσίαση τοῦ ὕλικου. Προσφέρει ἔτσι ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἄγνωστο ἱστορικὸ τεκμήριο γιὰ τὰ ἀφιερώματα καὶ τὶς δωρεές στὸ Οἰκου-

μενικό Πατριαρχείο κατά τὸ β' μισό τοῦ 16ου αἰ., ἐποχὴ κρίσιμη γιὰ τὸν ἀνώτατο αὐτὸ ἐκκλησιαστικό, καὶ ὄχι μόνο, θεσμὸ τοῦ τουρκοκρατοῦ-μενου ἑλληνισμοῦ.

Ἐνῶ ὡς τώρα ἀρχαιότερος κώδικας ἀφιερωμάτων καὶ δωρεῶν πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο θεωροῦνταν ὁ λεγόμενος «Κώδικας Γ'», τὸν ὁποῖο κατήρτισε ὁ Καλλίνικος Β' στὰ τέλη τῆς πρώτης πατριαρχίας του (Νοέμ. 1688), οἱ συγγραφεῖς τῆς παρουσιαζόμενης μελέτης, με ἀσφαλὲς φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ κριτήριον, καὶ με διαίσθηση, ἐντόπισαν σὲ ἕνα ἄλλο κώδικα, τὸν Κώδικα Α', 8 φύλλα (β'ν-δ'ν, ζ'γ-ι'γ καὶ ἕνα φ χ.ά.), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τμῆμα παλαιότερου κώδικα ἀφιερωμάτων καὶ δωρεῶν, με χρονικὴ ἀλληλουχία, πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο, τῶν ἐτῶν 1564-1590.

Τὸν κώδικα αὐτὸ εἶχε ἐγκαινιάσει τὸ 1564 ὁ πολυπράγμων καὶ δυναμικὸς πατριάρχης Ἰωάσαφ Β' ὁ Μεγαλοπρεπῆς (1555 - Ἰαν. 1565) καὶ τὰ προαναφερθέντα φύλλα του, μαζί με ἄλλα δύο (ε' καὶ ζ') ποὺ ἔχουν ἐκπέσει, συσταχῶθηκαν στὸν «ἱερὸ Κώδικα Α'» τοῦ Πατριαρχείου. Οὐδεὶς ὅμως ὡς σήμερα ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὲς καὶ ἀσχοληθέντες με τὸ θέμα (Μανουῆλ Γεδεών, Μηνᾶς Χαμουδόπουλος κ.ἄ.) διέκρινε τὴν αὐτοτέλεια καὶ ἰδιαίτερη σημασία τους. Οἱ συγγρ. ὄχι μόνο παρατήρησαν καὶ διέκριναν τὴν αὐτοτέλεια τῶν φύλλων αὐτῶν καὶ κατόρθωσαν νὰ ἀνασυνθέσουν τὸν πρῶτο καὶ παλαιότερο κώδικα ἀφιερωμάτων καὶ δωρεῶν τοῦ 16ου αἰ. πρὸς τὴ Μ. Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἀνασυγκρότησαν στὴν ἀρχικὴ του μορφή τὸν πολὺ ταλαιπωρημένο καὶ με διασαλευμένη τάξη τῶν φύλλων τοῦ «Κώδικα Α'» (ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἔχομε τρεῖς διαφορετικὲς φυλλαριθμῆσεις διαφορετικῶν ἐποχῶν).

Ἐδωσαν ἔτσι στὴν ἐρευνα, με τὴν ἀνασύνθεση καὶ παρουσίαση τοῦ κώδικα τοῦ 16ου αἰῶνα, μιὰ σπουδαία πηγὴ ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωση χρόνων.

Παράλληλα, ἐπιμένουν καὶ δίνουν τὴ σωστὴ νομικὴ ἐρμηνεία τῶν προσφορῶν πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο ἐξετάζοντας τὴ νομιμότητα καὶ νομικὴ φύση τους, στὸ πλαίσιο τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους στὸ ὁποῖο ὑπαγόταν καὶ λειτουργοῦσε ὡς θεσμὸς καὶ τὸ Πατριαρχεῖο, καὶ δέχονται ὡς ὀρθὸ νομικὸ ὄρο τὴ «δωρεά», χωρὶς ὅμως νὰ ἀπορρίπτουν καὶ τὸν ὄρο «ἀφιερώματα», ποὺ ἐπέβαλαν λόγοι πολιτικῆς σκοπιμότητας καὶ εὐελιξίας.

Στὴν τέταρτη καὶ τελευταία ἐνότητα τῆς μελέτης ἐκδίδονται διπλωματικὰ τὰ XIV ἔγγραφα-ντοκουμένα ἀφιερωμάτων καὶ δωρεῶν τοῦ 16ου αἰ. πρὸς τὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ ἐκδοση εἶναι ὑποδειγματικὴ, ἀκολουθεῖ τοὺς σύγχρονους διπλωματικοὺς κανόνες καὶ συνοδεύεται ἀπὸ περίληψη τοῦ ἐγγράφου καὶ τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα στοιχεῖα (παράδοση κειμένου, περιγραφή χαρτιοῦ, σημειώματα κ.ἄ.). Τὴν ἐκδοση τοῦ ἐγγράφου ἀκολουθοῦν κατατοπιστικὰ καὶ πολὺ διαφωτιστικὰ πραγματολογικὰ καὶ ἄλλα σχόλια.

Ἡ ὅλη μελέτη διακρίνεται γιὰ τὴ σαφήνεια, τὴν πληρότητα καὶ ἀρτιότητα, τὴν ὑπεύθυνη ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση, ἀλλὰ καὶ τὴ γλαφυρότητα καὶ τὸ ἀνάλαφρο καὶ εὐληπτο ὕφος της.

Θὰ πρέπει, σὺν τοῖς ἄλλοις, νὰ τονισθεῖ καὶ ἡ καλαισθητὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου.

Γι' αὐτὸ ἀξίζουν συγχαρητήρια στοὺς συγγραφεῖς καὶ εὐχὲς γιὰ συνέχιση, μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καὶ ἐπιτυχία, τοῦ ἐπιστημονικοῦ τους ἔργου.

Γόνιο Πανεπιστήμιο

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης - Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, σελ. 842.

Ο επιμελημένος αυτός τόμος, καρπός της συνεργασίας των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης και της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, είναι αφιερωμένος στη μνήμη του Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, ενός φιλόλογου ο οποίος με το σύνολο ἔργο του προσέφερε μια ανανεωμένη ερμηνευτικὴ ὀπτικὴ στη μελέτη της βυζαντινῆς, υστερομεσαιωνικῆς και της κρητικῆς λογοτεχνίας, και γενικότερα του πολιτισμοῦ της Κρήτης κατὰ τον 14ο, 15ο, 16ο και 17ο αἰ. Τον τόμο, που αποτελεί μια δίκαιη ἀπότιση φόρου τιμῆς στον πρόωρα χαμένο ερευνητὴ, δάσκαλο και διευθυντὴ του ελληνοῦ Ἰνστιτούτου της Βενετίας, προλογίζουν οι μαθητὲς του, πανεπιστημιακοὶ καθηγητὲς Στέφανος Κακλαμάνης, Αθανάσιος Μαρκόπουλος και Γιάννης Μαυρομάτης οι οποίοι εἶχαν τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια της ἐκδοσης. Στον πρόλογο (σσ. ιγ'-ιε') κάνουν μια σύντομη αναφορά στο εὔρος και στο βάθος της ἐπιστημοσύνης του τιμῶμενου καθὼς και στις ιδιαίτερες οργανωτικὲς του ικανότητες (εκτὸς ἀπὸ τα πολυάριθμα πρωτότυπα δημοσιεύματα στον χώρο της βυζαντινῆς, υστερομεσαιωνικῆς, ἀναγεννησιακῆς και μεταβυζαντινῆς δημῶδους γραμματείας, και τὴ μεταφραστικὴ του δραστηριότητα, μεγάλο τμήμα της ὁποίας εἶναι ἀνέκδοτο, υπῆρξε διευθυντὴς του Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου (1989-1997), καθὼς και οργανωτὴς πολλῶν προγραμμάτων και διεθνῶν συνεδρίων, κυρίως Κρητολογικῶν και του Β' συνεδρίου για τις «Ἀρχές της Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας», που ἐγινε με ξεχωριστὴ ἐπιτυχία τον Νοέμβριο του 1991 στη Βενετία). Η πολυσχιδῆς προσωπικότητα του Ν. Μ. Παναγιωτάκη τονίζεται ιδιαίτερα στην επακόλουθη στον τόμο τυπωμένη ομιλία (σσ. λα'-λη') του Γιώργου Γραμματικᾶκη, στο Φιλολογικὸ Μνημόσυνο που διοργάνωσε προς τιμὴν του Παναγιωτάκη ο Δήμος Ηρακλείου στις 15 Οκτωβρίου 1999. Η βράβειυσή του λίγα χρόνια πριν, τον Μάιο του 1995, με το χρυσὸ μετάλλιο του Πανεπιστημίου Κρήτης, εἶχε σκοπὸ νὰ τιμηθεῖ μια ἐπιστημονικὴ προσωπικότητα που αποτέλεσε κεντρικὸ πυρῆνα του νεότερου

κρητικού ακαδημαϊκού χώρου και καλλιέργησε έντονους και συνεχείς πνευματικούς δεσμούς με τα αρχεία και τους οργανισμούς της Βενετίας, τη Βικελαία Βιβλιοθήκη και την Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Στον παρουσιαζόμενο τόμο, που περιλαμβάνει 51 κείμενα, παρατηρεί κανείς μεγάλη ποικιλία διερευνωμένων θεμάτων, ανάλογη με την πολυμάθεια του τιμώμενου. Στους συμμετέχοντες ανοιγόταν ένα ευρύτατο φάσμα επιλογής, θεώρησης και αποτίμησης φαινομένων σχετικών με τη θεωρία και πράξη των εκδόσεων, την ερμηνεία και μεθοδολογία της φιλολογικής και ιστορικής επιστήμης, που τις υπηρέτησε με ακάματο μόχθο για τρεις δεκαετίες ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης, ο οραματιστής από τα 1986 μιας «Early Modern Greek Text Society». Οι συνεργασίες συνοδεύονται από περιλήψεις, στα ελληνικά για τις ξενόγλωσσες, στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά ή ιταλικά για τις ελληνικές. Εδώ παρουσιάζονται συνοπτικά, με τη σειρά δημοσίευσής τους.

Η Χριστίνα Αγγελίδη («Ανδρέας Κρήτης: Ομιλίες εις το γενέθλιον της Θεοτόκου», σσ. 1-11) οδηγείται σε ορισμένες πρόδρομες διαπιστώσεις ως προς τον ρητορικό χαρακτήρα των τεσσάρων ομιλιών, τις μεταξύ τους σχέσεις και τη διάταξή τους στο σύνολο του πεζού έργου του Ανδρέα Κρήτης. Παρά την αναμφισβήτητη κυριαρχία της ρητορικής, θα έπρεπε, ωστόσο, να τονιστεί ότι ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας παρουσιάζουν κυρίως ζητήματα όπως η απόκλιση από την ειδολογικά προσδιορισμένη μορφή των εκκλησιαστικών ομιλιών, η παραλλαγή και η πρωτοτυπία, η σχέση των συγγραφέων με τη θεωρία και πράξη των προγενεστέρων, η χρήση της ρητορικής παιδείας, η αξιοποίηση ή υπονόμηση των κανόνων και στερεοτύπων, η ένταξη της λογοτεχνικής παραγωγής στη βυζαντινή παράδοση και η σκοπιμότητά της. Τα ζητήματα αυτά απαιτούν μια συνολική ερμηνεία, η οποία θα λαμβάνει υπόψη τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα του κειμένου σε σχέση με τη θεματική προβληματική, τα δομικά στοιχεία σύνθεσης και τις αφηγηματικές του λειτουργίες.

Η Όλγα Αλεξανδροπούλου («Η Ιστορία του Νικολάου Καραμζίν. Η παρουσίαση και η αποδοχή της στην Ελλάδα», σσ. 13-30) εξετάζει τα σημεία αντιστοίχισης δύο κοινωνιών, της ρωσικής και της ελληνικής, στα μέσα του 19ου αι., που βοήθησαν την ενσωμάτωση στην πνευματική μας ζωή της δωδεκάτομης *Ιστορίας της ρωσικής αυτοκρατορίας*. Στην αξιολόγηση του έργου αυτού μετέχουν παράγοντες ιστορικοί, κοινωνικοί και πολιτιστικοί, όπως ο ρόλος της γλώσσας, η γνωστική διαδικασία και η επικοινωνία. Συζητούνται ουσιώδη ζητήματα σχετικά με τις δυνατότητες ενημέρωσης στην ελληνική κοινωνία, τα ιστορικά-ιδεολογικά κίνητρα που καθόρισαν την επιλογή του συγκεκριμένου έργου, η μετακένωση στοιχείων του ρωσικού παρελθόντος μέσω της ελληνικής γλώσσας, η χρονική σχέση και απόσταση από την εμφάνιση του πρωτοτύπου ως την πρόσληψή του, η λειτουργία του ως τράπεζας δεδομένων στην προσπά-

θεια για εθνική αυτογνωσία, οι μεταφραστικές συμπεριφορές (σεβασμός στο πρωτότυπο ή διασκευαστική ελευθερία). Στο τέλος παρατίθεται ένα δείγμα από το πρωτότυπο κείμενο με τις υπάρχουσες τρεις μεταφράσεις, από τις οποίες η σημαντικότερη είναι του Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά. Ας σημειωθεί ότι εδώ αναφέρεται ως έναυσμα για τη διαγλωσσική μεταφορά της Ιστορίας του Ν. Καραμζίν ο Κριμαϊκός πόλεμος, όταν η Ελλάδα δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Ρωσία. Αντίστροφη πορεία φαίνεται να ακολουθεί ύστερα από τον Κριμαϊκό η εξωτερική πολιτική της Ρωσίας, η οποία εγκαταλείπει την Ελλάδα και στρέφεται προς τους Σλάβους της Βαλκανικής (βλ. τη βιβλιοπαρουσίαση του βιβλίου του «Ο. Ε. Misjurenιc, Stanovlenie nacional'nogo gosudarstva v Grecii: Russkajia partija v 1837-1844 gg. [= Η διαμόρφωση του Ελληνικού Κράτους: Το ρωσικό κόμμα στα χρόνια 1837-1844], Μόσχα 1997, από τον Κ. Κ. Παπουλίδη, *Ελληνικά* 49 (1999) 407-409.

Ο Στυλιανός Αλεξίου («Ιταλικά ποιήματα του Vincenzo Cornaro», σσ. 31-37) δέχεται μαζί με άλλους ερευνητές, όπως οι Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Σ. Σπανάκης, Κ. Μέρτζιος, Γ. Μαυρομάτης κ.ά., ως ποιητή του *Ερωτόκριτου* τον Βιτσέντσο, μικρότερο από τους πέντε γιους του Ιακώβου, που ανήκει στη λεγόμενη 9η γενιά των ευγενών Κορνάρων της Σητείας. Ο δευτερότοκος γιος του Ιακώβου, ο Ανδρέας, ποιητής και ο ίδιος, υπήρξε συγγραφέας και μιας ανέκδοτης ως τώρα ιταλόγλωσσης ιστορίας της Κρήτης και ιδρυτής της Ακαδημίας των *Stravaganti* στον Χάνδακα, ενός συλλόγου λογίων που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πνευματική αναγέννηση της Κρήτης. Σύμφωνα με τον Ν. Μ. Παναγιωτάκη, στα χειρόγραφα με τα ποιήματα του Ανδρέα, και σε μερικά άλλα, σώζονται είκοσι τουλάχιστον ιταλόγλωσσα λυρικά ποιήματα που αποδίδονται στον Βιτσέντσο, ένα μάλιστα τυπωμένο σε βιβλίο, όσο ακόμη ζούσε: πρόκειται για ένα δεκάστιχο ποίημα, επαινετικό για το έργο του ιταλού συγγραφέα Basile. Ο Σ. Αλεξίου αναδημοσιεύει το ιταλικό αυτό ποίημα με δική του μετάφραση, βάσει της έκδοσης των Ν. Μ. Παναγιωτάκη - Α. Λ. Vincent, του 1970. Εδώ δημοσιεύονται ακόμη, συνοδευόμενα από μετάφραση, άλλα τρία ιταλικά ποιήματα με ερωτικό περιεχόμενο που έχουν παραδοθεί με το όνομα του Βιτσέντσου στο αρχείο του αδελφού του. Τα ποιήματα αυτά ενδέχεται να μην είναι εξολοκλήρου δικά του (για τις ιταλικές επιδράσεις στο έργο του Βιτσέντσου, βλ. G. Spadaro, «Echi danteschi nell'Erotokritos», *Siculorum Gymnasium* 19 [1966] 125-130, και «Επιδράσεις του Ariosto στον Ερωτόκριτο. Ο Tasso άγνωστος στον Κορνάρο», *Εραμιστής* 4 [1966] 222-229), ωστόσο έχουν σημασία για την ταυτότητα του ποιητή του *Ερωτόκριτου*. Πιστοποιούν ότι ο Βιτσέντσος Κορνάρος του Ιακώβου είχε ασχοληθεί με την ποίηση, μάλιστα απήγγελλε σε συνεδριάσεις της Ακαδημίας των *Stravaganti*. Με την προσωπικότητά του φαίνεται επίσης ότι δεν ήταν ασυμβίβαστο το αξίωμα του *Signor di Notte* («Κυρίου της Νύχτας») που ανέλαβε στα 1582.

Οι δραστήριοι στον χώρο της εκδοτικής θεωρίας και πρακτικής και της ηλεκτρονικής επεξεργασίας αναγεννησιακών κρητικών κειμένων, νεοελληνιστές Wim F. Baker και Dia M. L. Philippides («The Lament of the Virgin by Ephraem the Syrian», σσ. 39-56) εξετάζουν μια λυρική ομιλία, σωζόμενη στα λατινικά ως έργο του μεγάλου σύριου ποιητή, που περιλαμβάνεται στην πρώτη συνολική έκδοση του έργου του από τον Assemani (Ρώμη 1732-46· μια απλούστερη παραλλαγή της απαντά σε μια συλλογή συναξαρίων που εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Lipomanus Ρώμη 1551-1558). Το ποιητικό αυτό κείμενο συσχετίζεται με το ανώνυμο ελληνικό Θρήνος της υπεραγίας Θεοτόκου εις την σταύρωσιν του Δεσπότη Χριστού, που εκδόθηκε το 1956 από τον Μ. Ι. Μανούσακα και ανάγεται στον 14ο ή 15ο αι. Από τη μεταξύ τους σύγκριση συνάγεται το συμπέρασμα ότι το ένα αποτελεί μετάφραση του άλλου (το θέμα της προτεραιότητας δεν συζητείται εδώ) και ότι κανένα δεν έχει γραφτεί από τον Εφραίμ τον Σύρο. Πάντως, σύμφωνα με τον Μανούσακα, οι πηγές του Θρήνου πρέπει να αναζητηθούν σε βυζαντινά υμνογραφικά και λειτουργικά κείμενα για τα πάθη του Χριστού, στα μυστήρια και στο θρησκευτικό δράμα «Χριστός Πάσχω», ενώ επιδράσεις από αντίστοιχους λατινικούς ύμνους πρέπει να αποκλειστούν. Μια διασκευή του σε ομοιοκατάληκτη μορφή αποδίδεται στον λόγιο κεφαλλονίτη ιερομόναχο Ακάκιο (Άνθιμο) Διακρούση, που έδρασε στη Βενετία το δεύτερο μισό του 17ου αι. ως επιμελητής εκκλησιαστικών, κυρίως, βιβλίων.

Οι επόμενες τρεις εργασίες αποτελούν ευτυχισμένες συναντήσεις της φιλολογικής επιστήμης με την ιστορία της τέχνης. Η Μαρία Βασιλάκη («Καθημερινή ζωή και πραγματικότητα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη: Η μαρτυρία των τοιχογραφημένων εκκλησιών», σσ. 57-80) προσπαθώντας μέσα από παραστάσεις τοιχογραφημένων εκκλησιών να αντλήσει πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, εξετάζει δυτικού τύπου γυναικείες ενδυμασίες, στρατιωτικές στολές, μουσικά όργανα, επιτραπέζια σκεύη κτλ., καθώς επίσης την έντονη παρουσία του αγίου Φραγκίσκου, όλα μάρτυρες μιας στενής πολιτισμικής επαφής ανάμεσα στους δύο ετερόδοξους πληθυσμούς του νησιού. Η ενασχόληση της ερευνήτριας με το θέμα των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στον ιταλικό και τον ελληνικό πολιτισμό ξεκινά από το 1976, όταν σε μια ανακοίνωσή της στο Δ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο εντόπισε δυτικά στοιχεία ενσωματωμένα στη ζωγραφική του Ξένου Διγενή, ενός καλλιτέχνη της Κρήτης του 15ου αι.

Ακολουθεί η παρουσίαση νοταριακών εγγράφων από τη βιβλιοθηκάρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Δέσποινα Βλάσση («Libro Registro dei testamenti, esibizioni, benefizi, acquisti ed investite che prosegue sino all'anno 1793. Ο κώδικας 218 του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας», σσ. 81-90). Το 1984 ο καθηγητής Μ. Ι. Μανούσακας είχε παρουσιάσει τον κώδικα διαθηκών, δωρεών και επενδύσεων υπέρ της Ορθόδοξης Ελληνικής Αδελ-

φότητας της Βενετίας (reg. 217) που άρχισε να καταρτίζεται το 1613 με την αντιγραφή πράξεων που είχαν γίνει κατά την περίοδο 1563-1610. Η αντιγραφή συνεχίστηκε ως το 1743. Μετά τη χρονολογία αυτή έχουν αντιγραφεί στον κώδικα 218 28 νέες πράξεις, από τις οποίες δύο στα ελληνικά. Η πιθανότερη πηγή τους είναι τα πρωτότυπα ή αντίγραφα του παλαιού αρχείου, ενώ η αξία τους μεγάλη, σε περιπτώσεις που δεν σώζεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας το κατάστιχο του νοταρίου που συνέταξε το έγγραφο. Με την υπόδειξη του καθηγητή Μανούσκα, εξάλλου, μια άλλη ερευνήτρια, η Νίκη Τσελέντη, έχει παρουσιάσει τους καταλόγους των κινητών της Αδελφότητας στα χρόνια 1501, 1513 και 1516-1582. Τα χιλιάδες λυτά έγγραφα που σώζονται στο παλαιό αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου, αξιοποιημένα και από άλλους ερευνητές, όπως η Ευτυχία Λιάτα, ο Γιώργος Πλουμίδης, η Χρύσα Μαλτέζου κ.ά., αποτελούν μοναδική πηγή για την ιστορία της Ορθόδοξης Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας και παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή, για την κίνηση και τη ζωτικότητα του ανθρώπινου παράγοντα στον ελληνισμό της Διασποράς.

Ο Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος («Δύο άγνωστα φύλλα τριπτύχου του Γεωργίου Κλόντζα ή του εργαστηρίου του», σσ. 91-105) εξετάζει δύο φύλλα τριπτύχου με ευαγγελικές σκηνές που ανήκουν σε ξένη ιδιωτική συλλογή. Το πρώτο εικονίζει την «Αποτομή του Προδρόμου» σε συνδυασμό με το δειπνο του Ηρώδη. Στο δεύτερο είναι ζωγραφισμένη μια πολυπρόσωπη Σταύρωση. Και τα δύο έργα παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του μεγάλου κρητικού ζωγράφου και του κύκλου του, όπως εμμονή στη μικρογραφία, συσσώρευση μορφών, ιδιαίτεροι φυσιογνωμικοί τύποι, δάνεια από τη ζωγραφική του Trecento και του Quattrocento ανάμεικτα με στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης, χρυσογραφίες, χρωματική κυριαρχία του κόκκινου και πράσινου. Ας σημειωθεί ότι ο Κλόντζας υπήρξε επίσης σημαντικός μικρογράφος, στον οποίο αποδίδονται μεταξύ άλλων οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος 5' του Σοφού και εικονογραφημένα χειρόγραφα δημωδών κειμένων (βλ. Α. Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες του χρησμολογικού κώδικα 170 Barozzi», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* [Ηράκλειο 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976] Αθήνα 1981, σσ. 318-328, και Β. Δουλαβέρα, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα δημωδών κειμένων», *Τ' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται. Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii aevi* [Νοέμβριος 1997, Λευκωσία], Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σσ. 561-596).

Η Caterina Carpinato («Appunti di lessicografia in greco volgare. Ine calliteri i praxis apo tin taxin», σσ. 107-139), γνωστή από τη μετάφραση στα ελληνικά της *Θησηίδας* του Βοκάκιου και την ενασχόλησή της με την έκδοση της *Βατραχομουμαχίας* του Δ. Ζήνου, παρουσιάζει εδώ ένα κατάλογο λεξικών που τυπώθηκαν στη Βενετία από το 1527 ως τον 19ο αι. Ο

σχολιασμός των εισαγωγικών κειμένων που έχουν γλωσσικό και ιστορικό ενδιαφέρον, η παράθεση δειγμάτων ρεαλιστικού λόγου από τους χρήστες των εκδόσεων καθώς και η εκτενής βιβλιογραφία προσδίδουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο μελέτημα.

Η Διονυσία Γιαλαμά και ο Στέφανος Κακλαμάνης («Νέες ειδήσεις για τον Πέτρο και τον Ιάσονα Δενόρες», σσ. 141-170) μελετούν ένα έγγραφο απογραφής της κινητής περιουσίας του Κύπριου Πέτρου Δενόρες, με σκοπό να αντλήσουν πληροφορίες για τη μόρφωση και τα πνευματικά ενδιαφέροντα τόσο του ίδιου όσο και του γιου του Ιάσονα, σημαντικού λογίου και θεωρητικού, ο οποίος κατά την περίοδο 1530-1570 βρίσκεται στην Πάδοβα και στην Κύπρο. Στη Βενετία, όπου καταφεύγει μετά την άλωση της πατρίδας του από τους Τούρκους, αναπτύσσει αξιόλογη συγγραφική και κοινωνική δραστηριότητα. Ως θεωρητικός του θεάτρου φέρεται να ασκεί κριτική στο έργο του Giambattista Guarini *Il Pastor Fido*, που διαβάστηκε δημόσια στη Φερράρα (βλ. R. Bancroft-Marcus, «Ποιμενικό δράμα και ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 111). Στον κύκλο της οικογένειας του Ιάσονα Δενόρες, καθώς και των επιφανών φίλων του, φαίνεται ότι αντιγράφονταν και κυκλοφορούσαν χειρόγραφα κυπριακών έργων όπως του Χρονικού του Λεόντιου Μαχαιρά (βλ. την ανακοίνωση της Α. Νικολάου-Κονναρή, «Η διασκευή του χειρογράφου της Ραβέννας της Εξήγησης του Λεοντίου Μαχαιρά και η Narratione του Διομήδη Strambali», *Τ' αδόνιν κείνον που γλυκά θλιβάται. Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca medii aevi*, ό.π., σσ. 287-315).

Η εργασία του Γιώργου Δανέζης («Ελληνικό λογοτεχνικό Μπαρόκ» [ένα σκιαγράφημα], σσ. 171-186) αποτελεί, όπως δηλώνει ο ίδιος, ένα σύντομο σχεδιάσμα μιας ευρύτερης ομότιτλης μελέτης του προς δημοσίευση. Τα ζητήματα που απασχολούν τον ερευνητή είναι ο ορισμός και η χρήση του λογοτεχνικού μπαρόκ στην Ελλάδα (σε συνάφεια κυρίως με το μυθιστόρημα του 17ου αι. *Καλόανδρος Πιστός*), η εισαγωγή του μέσω Ιταλίας και η εξάπλωσή του στην Κρήτη (αντιπροσωπευτικό έργο η *Ερωφίλη*), τα Εφτάνησα, τα νησιά του κεντρικού και ανατολικού Αιγαίου, στη Διασπορά, η πρόσληψή του στις βαλκανικές χώρες, οι λογοτεχνικοί τόποι και τα υφολογικά μέσα, η σχέση του με το κίνημα της Αντιμεταρρύθμισης, το Ιησουιτικό θέατρο και το εκκλησιαστικό κήρυγμα, η θεώρησή του ως μεταβατικού σταδίου προς τον Διαφωτισμό και τη φαναριώτικη λογοτεχνία, η σύνδεσή του με το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα και οι νεότερες εφαρμογές του σε μεταμοντέρνα έργα, η εμβληματική (συνδυασμός εικόνας και κειμένου, ζήτημα που ενδιαφέρει τον συγκεκριμένο ερευνητή σε σχέση κυρίως με τις εκδόσεις του νεοελληνικού *Βίου του Αισώπου*, ιδιαίτερα την πρώτη σωζόμενη έκδοση του 1644).

Έναν κατάλογο εικοσιένα αγίων κωδικογράφων, και άλλων ιερών προσώπων, κυρίως των πρώιμων βυζαντινών αιώνων, που αναφέρονται σε

αγιολογικά κείμενα ως καλλιγράφοι, παρουσιάζει ο Θεοχάρης Δετοράκης («Άγιοι κωδικογράφοι. Μνείες κωδικογράφων σε αγιολογικά κείμενα», σσ. 187-198). Το θέμα εμπλουτίζει την έρευνα σχετικά με την παλαιότερη ιστορία της παλαιογραφίας.

Αναζητώντας ίχνη προφορικής παράδοσης της μετάφρασης από τον Α. Νούκιο των Μύθων του Αισώπου στη *Μυθιστορία του Αισώπου*, ο Hans Eideneier («Spuren mündlicher Überlieferung der Nukios- Metaphrase der Äsopfabelsammlung im Äsoproman», σσ. 199-226) αναπτύσσει την άποψη πως όχι μόνο μέρος της δημώδους ποίησης αλλά και του δημώδους αφηγηματικού πεζού λόγου βρισκόταν παράλληλα σε γραπτή και σε προφορική παράδοση. Το κείμενο αυτό εντάσσεται μέσα στον γενικότερο προβληματισμό και το συνεχές επιστημονικό ενδιαφέρον του γερμανού νεοελληνιστή σχετικά με την «προφορική παράδοση» στη δημώδη γραμματεία, όπως εκφράζεται σε εκδοτικές του εργασίες και σε πολλά μελετήματά του για τη νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία.

Ο Σπύρος Α. Ευαγγελάτος («Πληροφορίες από έργα του Γεωργίου Χορτάση, που φαίνεται ότι σχετίζονται με πληροφορίες για τον βίο και τον χαρακτήρα του Γεωργίου Χορτάση του Ιωάννη [ci. 1555-1609/10]», σσ. 227-233) προσπαθεί να επιλύσει το πρόβλημα της ταυτότητας του δραματουργού – τα σχετικά τεκμήρια που διαθέτει από την έρευνα αρχαικών πηγών συνηγορούν μάλλον υπέρ του μορφωμένου και ευκατάστατου ρεθύμιου αστού Γεωργίου Χορτάση του Ιωάννη – αξιολογώντας ορισμένα χωρία των έργων του που εκφράζουν κοινές μεταξύ τους αντιλήψεις, όπως η έκφραση ευγνωμοσύνης σε προσωπικότητες των Χανίων, η προβολή του μίσους κατά των τοκογλύφων, η γνώση και η ρεαλιστική απεικόνιση της αγροτικής ζωής. (Για τις βουκολικές περιγραφές της Κρήτης από τους εύπορους αστούς ποιητές της Κρητικής Αναγέννησης, όπως ο Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, ο Giovanni Papadopoulou κ.ά., βλ. R. Bancroft-Marcus, «Ποιμενικό δράμα και ειδύλλιο», *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σσ. 95-100. Στον ίδιο τόμο βλ. και τη συζήτηση για τη διχοτομία αστικό-αγροτικό από τη Margaret Alexiou, «Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση», σσ. 293-336). Διαφορετική είναι η εικόνα της υπαίθρου όπως παρουσιάζεται από τους λογοτεχνικούς προδρόμους της Κρητικής Αναγέννησης, επίσης εύπορους αστούς, Σαχλίχη και Φαλιέρο.

Ο Β. L. Fonkič («Αθανάσιος Βελλεριανός και Ιερεμίας Περιστιανός. Από την ιστορία των μεταξύ τους σχέσεων», σσ. 235-242) εκδίδει ένα έγγραφο που, αν και δεν έχει σχέση με τη Ρωσία, βρίσκεται στη ρωσική Γραμματεία των Εξωτερικών Υποθέσεων. Πρόκειται για την επιστολή του αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Ιερεμιά Περιστιανού προς τον τότε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, με την οποία, γύρω στα 1653-1655, διαμαρτύρεται για ορισμένες ενέργειες του μητροπολίτη Φιλαδελφείας (= Βενετίας) Αθανασίου Βελλεριανού. Συζητούνται εδώ προβλή-

ματα σχετικά με τη θεματολογία, τη χρονολόγηση και τον αποδέκτη της επιστολής, ενώ μένει να διερευνηθούν η αξία της πηγής για την πολιτική και θρησκευτική ιστορία της εποχής, ειδολογικά ζητήματα κτλ. Από την άλλη, φαίνεται ότι δεν μπορούμε να συναγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τη θεολογική κατάρτιση, τη ρητορική παιδεία και την επιχειρηματολογία του συντάκτη της: επίμονες αναφορές στην οικονομική ένδεια των αρχιερέων απηχούν «πτωχοπροδρομικές» καταστάσεις.

Ο Arnold van Gemert, νεοελληνιστής γνωστός από τις εκδόσεις και τις μελέτες του για τη δημόδη μεταβυζαντινή και κρητική λογοτεχνία, καθώς και την επίμονη αρχειακή δουλειά του, επανέρχεται («Τα χάσματα του Απόκοπου», σσ. 243-255), με πειστικά, κατά τη γνώμη μου, επιχειρήματα, στην παλιότερη άποψη που είχε διατυπώσει το 1978 στον τόμο *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη* ότι με τη σημερινή μορφή του Απόκοπου τα θεωρούμενα ως χάσματα εξηγούνται καλύτερα ως παρεμβολές ενός μεταγενέστερου διασκευαστή, προτού διαφοροποιηθεί η παράδοσή του σε έντυπη και χειρόγραφη. Οι παρεμβολές αυτές (μετά τους στ. 126, 236, 402, 444, 452, μετά τον στ. 490, πιθανή αρχή του επιλόγου που θεωρήθηκε νόθος και από τον Στ. Αλεξίου και άλλους) χαρακτηρίζονται από τα εξής στοιχεία: (1) Εισαγωγή κοινών τόπων ή παραδοσιακών εικόνων, (2) Διπλασιασμός μιας σκηνής ή ενός μοτίβου, (3) Εμφάνιση τους στο τέλος των λόγων ή και με τη μορφή λόγων.

Η Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου («Η Ακολουθία του Σπανού: σάτιρα κατά του λατινικού κλήρου», σσ. 257-268), βασιζόμενη σε ισχνές, κατά την άποψή μας, ενδοκειμενικές ενδείξεις και κάνοντας χρήση ασύμβατων θρησκευτικών, κοινωνικών και οικονομικών συμφραζομένων, αποπειράται να ερμηνεύσει το κείμενο ως σάτιρα κατά του λατινικού κλήρου (για τις προηγούμενες, ισχυρότερες απόψεις των Η. Eideneier, Α. Καραναστάση κ.ά., βλ. τη συνοπτική παρουσίαση του Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία*, τ. 1, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ. - Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2001, σ. 40).

Στην εργασία της Anna di Benedetto Zimbone («Ancora su Florios e Platziafiore. Un esempio di edizione», σσ. 269-290) δίνονται πληροφορίες σχετικές με τη χειρόγραφη παράδοση του έργου και σχολιάζονται οι τύχες του στην Ιταλία. Το κύριο μέρος καταλαμβάνεται από την έκδοση των πρώτων 74 στίχων σύμφωνα με τα χφφ Lond. add. 8241 και Vind. theol. gr. 244, που συνοδεύεται από σημειώσεις κριτικής κειμένου. Η ερευνήτρια, που μας έχει δώσει και ενδιαφέροντα σχόλια για την *Ιστορία Εβραιοπούλας της Μαρκάδας*, προαναγγέλλει προσεχή κριτική έκδοση του Φλόριου, στην οποία θα περιλαμβάνονται ιταλική έμμετρο μετάφραση και οι αντίστοιχες οκτάβες του *Cantare di Florio e Biancifiore*.

Συμβολή στη μελέτη των κρητών λογίων του 16ου αι. αποτελεί η διδακτορική διατριβή του Ηρακλή Εμμ. Καλλέργη, *Ο Κρητικός λόγιος του 16ου αι. Θωμάς Τριβιζάνος*, Αθήνα 1980. Στην παρούσα συμπληρωμα-

τική εργασία του (σσ. 291-302) εξετάζεται ο κώδικας Palatinus Graecus 386 (Bibliotheca Vaticana), που χρονολογείται ανάμεσα στα 1544-1550 και θεωρείται αυτόγραφο του Θωμά Τριβιζάνου, γνωστού λογίου του 16ου αι., διδάκτορα του Αστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Ο κώδικας αυτός, που είχε περιγραφεί αρχικά από τον H. Stevenson, αποτελείται από δύο μέρη: το πρώτο είναι αντιγραφή του Ambrosianus R: 25 Suppl. Ο ερευνητής αποδεικνύει ότι τα περιεχόμενα σχόλια στον Αριστοτέλη αφορούν το έργο του Αναλυτικά πρότερα και όχι τα Αναλυτικά ύστερα, όπως είχε υποστηριχτεί από τον Wartelle. Το δεύτερο μέρος του κώδικα, που ενδέχεται να γράφτηκε νωρίτερα από το πρώτο, περιλαμβάνει κυρίως αντιγραφές χειρογράφων με εξαίρεση τα επιγράμματα του Ιανού Λάσκαρη και τα κείμενα του Αντωνίου Έπαρχου που έχουν αντιγραφεί από έντυπες εκδόσεις. Η ποικιλία των αντιγραφομένων κειμένων δείχνει την πολυμέρεια των ενδιαφερόντων του λογίου. Το ενδιαφέρον του για ζητήματα μετρικής κατά την περίοδο της προετοιμασίας της μετάφρασης της 16ης οβιδιανής Ηρωίδας φανερώνεται εξάλλου και στην αντιγραφή μερικών κειμένων του Ηφαιστίωνα και του Ισαάκ Αργυρού.

Ο Απόστολος Καρπόζηλος («The Narrative Function of Theatrical Imagery in Michael Psellos», σσ. 303-310), στο πλαίσιο της ενασχόλησής του με το έργο των βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων, εξετάζει μια σειρά θεατρικών όρων στη Χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού. Ο μεγάλος βυζαντινός ρήτορας, ποιητής, ιστορικός και φιλόσοφος διαθέτει δραματικά προσόντα καθόλου ευκαταφρόνητα, όπως φαίνεται από την περιγραφή της βασιλείας του Μιχαήλ Ε΄, του Κωνσταντίνου Θ΄ αλλά και από τις επιστολές του.

Θέμα της επόμενης εργασίας (Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Οι πολύχρωμες ψηφίδες των δημοσιευμένων νοταριακών εγγράφων και η επίπονη διαδικασία της ανάπλασης του ψηφιδωτού. Συμβάσεις αγροληψίας στην Κρήτη της ύστερης Βενετοκρατίας», σσ. 311-322) αποτελούν οι δύο τόμοι της έκδοσης των νοταριακών πράξεων του Μ. Βαρούχα (Amari, 1597-1613), που εκδόθηκαν το 1987 από τους W. Bakker και A. van Gemert. Περιγράφονται ο θεσμός του «γονικού» (δηλαδή της εμφυτευτικής ιδιοκτησίας που συνδέεται όχι με τη γη αλλά με την αγροτική κατοικία και συνεπάγεται διάφορες υποχρεώσεις) και οι παραχωρήσεις γης εις ρεκάτο, δηλαδή προσωρινά, με δικαίωμα εξώνησης, και τονίζεται η ανάγκη αξιοποίησης των νοταριακών εγγράφων σε μονογραφίες αλλά και συνθετικά και συγκριτικά έργα που θα φωτίσουν την κοινωνική και οικονομική ιστορία της Κρήτης.

Ένα πλούσιο σε ερευνητικές προεκτάσεις θέμα πραγματεύεται ο Γ. Κεχαγιόγλου («Σολομών Νέγρης, Έλληνας εκ Δαμασκού. Σύντομη παρουσίαση, και νέα στοιχεία για έναν κορυφαίο ανατολιστή της Ευρώπης», σσ. 323-340). Η εργασία εντάσσεται στο πλαίσιο των ανατολιστικών αναζητήσεών του, κύριος καρπός των οποίων ως τώρα είναι η έκδοση των

Παραμυθιών της Χαλιμάς και, ως έναν βαθμό, του Αλι-Χουρσίντ μπέη του Β.-Μ. Νικολαΐδη. Η άντληση ανέκδοτων πληροφοριών σχετικά με τη ζωή και το έργο του ελληνορθόδοξου (συρομελχίτη) λόγιου «Σολομώντα Μαύρου» (Sulaymān al-Aswad ibn Ya 'Kūb aw- Sālīhānī ή Sulaymān al-Aswad ad-Dīmashkī ή Sala-mon/Salomon/Solomon Negri/Niger, Σολομών, Σαλομών Νέγρης, ca 1667/ 1668-1728/ 1729) έγινε από βενετικό αρχαιακό υλικό των αρχών του 18ου αι. Αναλύονται οι πνευματικές καταβολές (ανατολιστικές, κυρίως θεολογικές σπουδές) και η συγγραφική και μεταφραστική του δράση (συμμετοχή στον προτεσταντικό ιεραποστολισμό και ευσεβισμό της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης), η περιπέτεια των επαφών του με τη Βενετία, οι μετακινήσεις του στην Κωνσταντινούπολη και στη Ρώμη, η «νεοελληνιστική» δραστηριότητά του (αντιγραφή της Αμαρτωλών σωτηρίας του Αγάπιου Λάνδου), και οι σχέσεις του με το φαναριωτικό περιβάλλον (συμμετοχή στη γαλλική μετάφραση των αρχαιογλωσσων Φιλοθέου παρέργων του Νικόλαου Μαυροκορδάτου). Στο τέλος της εργασίας δίνεται ένας κατάλογος με τα γνωστά χειρόγραφα και έντυπα έργα του.

Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης («Philokalia's first journey?», σσ. 341-360), στο πλαίσιο των γενικότερων ενδιαφερόντων του για την πολιτική και ιδεολογική ιστορία του νεότερου ελληνισμού, εκδίδει και σχολιάζει έναν κατάλογο 378 βιβλίων που απεστάλησαν από τη Βενετία στην Πάδοβα τον Φεβρουάριο του 1783. Ανάμεσά τους, η μνημειώδης συναγωγή ασκητικών και μυστικών κειμένων των Ελλήνων πατέρων της Εκκλησίας με τον τίτλο «Φιλοκαλία». Το σχετικό έγγραφο, προερχόμενο από τη σειρά *Riformatori dello Studio di Padova*, φακ. 231 του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για πληροφορίες σχετικές με το θέμα των αλληλοεπιδράσεων ανάμεσα στον ιταλικό και τον ελληνικό πολιτισμό στον χώρο των εκδόσεων, κατά την εποχή του Διαφωτισμού.

Ο Κώστας Κωνσταντινίδης, γνωστός από τη σύντομη ενασχόλησή του με κυπριακά χειρόγραφα, περιγράφει «το ψαλτήρι αρ. 385 της μονής Διονυσίου, ένα άγνωστο χρονολογημένο κυπριακό χειρόγραφο του 15ου αι.», (σσ. 361-369), με στάχωση του 19ου αι. που περιέχει ωδές, ψαλμούς και ύμνους προς χρήση των ασκητών-μοναχών.

Ο Στέλιος Λαμπάκης («Ελπίζεις τα χείρω και έτι ξυμβαίνειν. Η παραλλαγή της θουκυδίδειας πρόγνωσης στο προοίμιο των Συγγραφικών Ιστοριών του Γεωργίου Παχυμέρη», σσ. 371-377) διαπιστώνει εξάρτηση του Γεωργίου Παχυμέρη από το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη. Σκοπός του μελετήματος είναι να περιγράψει τη μέθοδο εργασίας του βυζαντινού ιστοριογράφου και να προσθέσει ορισμένα στοιχεία στη γενική εικόνα του κειμένου, που εμφανίζεται περισσότερο απαισιόδοξο από το πρότυπό του.

Ο Κώστας Ε. Λαμπρινός («Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου, τέλη του 16ου αι.», σσ. 379-396) πα-

ρουσιάζει συνοπτικά τις σχέσεις μεταξύ φεουδαρχών και χωρικών σε ένα χωριό της βορειοκεντρικής Κρήτης, το Μελιδόνι, στα τέλη του 16ου αι. Βασίζεται σε ένα φάκελλο εγγράφων από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας – μικρό απόσπασμα του οποίου δίνεται στο παράρτημα – που αφορά την προσπάθεια διαλεύκανσης της δολοφονίας ενός κατοίκου του Μελιδονιού, που θεωρήθηκε ως αποτέλεσμα της αντιπαλότητας ανάμεσα στους δύο φεουδάρχες του χωριού από τη μια, και στους κατοίκους του από την άλλη. Η εργασία προωθεί – στο πλαίσιο και των επιστημονικών ενδιαφερόντων του Κ. Λαμπρινού – την έρευνα θεμάτων τα οποία δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά στο πεδίο της ιδεολογικής αντίθεσης Βενετών-Ελλήνων αλλά και στο πεδίο της όχι πάντα εύκολης συμβίωσης των δύο λαών.

Η εργασία του Michel Lassithiotakis («Autour du Prologue d'Apocoros», σσ. 397-420) εντάσσεται στις προπαρασκευαστικές μελέτες του μελετητή, που οδηγούν στην αναμενόμενη νέα κριτική έκδοση του κειμένου. Εδώ επανεξετάζονται ζητήματα σχετικά με τον πρόλογο του Απόκοπου, με τις (δυτικές και ελληνικές) πηγές του, με το συμβολικό/αλληγορικό νόημα των τριών ενοτήτων ή σκηνών στις οποίες χωρίζεται. Επίσης αναλύονται επιμέρους μοτίβα και προτείνονται νέοι συσχετισμοί με δυτικά λογοτεχνικά έργα του όψιμου Μεσαίωνα καθώς και με τις παραδόσεις και τα τραγούδια της νεοελληνικής «προφορικής λογοτεχνίας». Η συνεξέταση παράλληλων χωρίων που παρατίθενται ή μνημονεύονται και λαϊκών ή μυθολογικών παραδόσεων ενισχύει μιαν ηθικοδιδασκτική ερμηνεία του προλόγου, ανάλογη με εκείνη που έχει προταθεί από προηγούμενους μελετητές, όπως ο M. Gonzalez Rincon και ο Π. Βασιλείου.

Πλούσιες πληροφορίες από τις σειρές Duca di Candia και Notai di Candia του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας σχετικές με την απογραφή βιβλιοθηκών, την καθημερινή ζωή και το μορφωτικό επίπεδο των κτητόρων τους, παρουσιάζονται στην επόμενη εργασία της Ειρήνης Λυδάκη («Νέες αρχειακές μαρτυρίες για την ύπαρξη ιδιωτικών βιβλιοθηκών στον Χάνδακα τον 17ο αι.», σσ. 421-445), που συνοδεύεται από παράρτημα με τους καταλόγους των βιβλίων τα οποία περιέχονται στα έγγραφα των (μετά θάνατο) απογραφών κινητών περιουσιών.

Ένα ενδιαφέρον θέμα, που δεν έχει απασχολήσει ως τώρα συστηματικά την έρευνα, εξετάζει η Χρύσα Μαλτέζου. Στην εργασία της («Η τύχη των τελευταίων Βενετών ευγενών της Κρήτης», σσ. 447-456) φωτίζονται δύο πλευρές του θέματος: (1) η θέση που αυτοί καταλαμβάνουν στο νέο κοινωνικό περιβάλλον τους, της μητρόπολης, και (2) ο τρόπος με τον οποίο τους υποδέχεται η εκεί βενετική αριστοκρατία, αποκαλώντας τους πλέον «Έλληνες» (Greci) και κατατάσσοντάς τους στη «nazione degenerata». Πάντως, στην αίτηση βοήθειας προς τον δόγη με ημερομηνία 19 Νοεμβρίου 1669, που επισυνάπτεται στην εργασία, οι πρόσφυγες αναφέρουν ως πατρίδα τους το «βασιλείο της Κρήτης», προβάλλοντας

έτσι μια συνείδηση κρητική (χρήσιμες πληροφορίες για τα αποτελέσματα του Ζ' και τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου, βλ. και στην εργασία του Dionysios Hatzopoulos, «La dernière guerre entre la Republique de Venise et l'Empire Ottoman [1714-1718], Montréal, Centre d'Études Helleniques-College Dawson, 21999).

Ο Μ. Ι. Μανούσακας δημοσιεύει μίαν ανέκδοτη ολοκληρωμένη παραλλαγή ενός κρητικού ριζιτικού τραγουδιού με τον τίτλο «Του Σήφη το κουράδι» (σσ. 459-463), προερχόμενη από τη συλλογή του δημοσιογράφου και λογίου Ιωσήφ Μανουσογιαννάκη. Είναι εύκολο να εκτιμήσουμε αντικειμενικά την αξία του παρουσιαζόμενου τραγουδιού για τη μελέτη της λαϊκής κληρονομιάς της νεότερης Ελλάδας.

Η Τασούλα Μαρχομιχελάκη («Ο Κατζούρμπος και η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου», σσ. 465-474) φιλοδοξεί να αποκρυπτογραφήσει την προσωπικότητα και τον τρόπο εργασίας του άγνωστου ποιητή της ιησουιτικής *Τραγέδιας του Αγίου Δημητρίου*, θρησκευτικού δράματος του 18ου αι., που παραστάθηκε στη Νάξο στα 1723, μελετώντας μια σειρά αντιστοιχιών με την κρητική κωμωδία *Κατζούρμπος* του Γεωργίου Χορτάτζη.

Ο Α. Μαρκόπουλος («Ζητήματα κοινωνικού φύλου στον Λέοντα τον Διάκονο», σσ. 475-493) επιχειρεί μια σύγχρονη ανάγνωση της *Ιστορίας του Λέοντα του Διακόνου*, βυζαντινού ιστορικού του 10ου αι., εμπνευσμένη από μεθοδολογία που προέρχεται από τις μελέτες φύλου (gender studies) και τις πολιτισμικές σπουδές. Έτσι, στην *Ιστορία* ανιχνεύει την παρουσία πολιτισμικών στερεοτύπων σε μια εποχή, η οποία προβάλλει το ιδεώδες του άντρα-πολεμιστή, ενώ τοποθετεί στο περιθώριο τις γυναίκες και τους ευνούχους.

Καρπός παλαιότερων ερευνών του Π. Δ. Μαστροδημήτρη στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας ήταν η μονογραφία για τη ζωή και το έργο του Νικολάου Σεκουνδινού, που εκδόθηκε το 1970. Στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων του μελετητή για τους Έλληνες λογίους της Διασποράς εντάσσεται και η παρούσα δημοσίευση πέντε ανέκδοτων εγγράφων, προερχόμενων επίσης από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, που παρέχουν «νέωτερες ειδήσεις για τους Σεκουνδινούς της Βενετίας» (σσ. 495-504). Το πρώτο αφορά έμμεσα τον Νικόλαο Σεκουνδινό, τον οποίο βαριά οικονομικά πλήγματα εμπόδισαν να υπηρετήσει ως cancelliere στην Κρήτη. Το δεύτερο αφορά τη νύφη του, η οποία, μαζί με άλλες φυλακισμένες από τους Οθωμανούς στη Χαλκίδα, κατέφυγε στη Βενετία. Τα άλλα τρία αφορούν τον ομώνυμο εγγονό του, που υπηρέτησε τη Βενετία ως δουκικός γραμματέας.

Στις υπάρχουσες πηγές για τη ζωή και το έργο του κρητικού μοναχού Αγάπιου Λάνδου, ενός από τους σημαντικότερους και πολυγραφότερους συγγραφείς του 17ου αι., προστίθενται τώρα πληροφορίες που προέρχονται από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Με βάση τις πληροφορίες αυτές, σε συνδυασμό και με τα δύο έγγραφα που έχουν δημοσιευτεί από

τον Θ. Δετοράκη και τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο τέλος του μελετήματος, ο Γιάννης Κ. Μαυρομάτης («Ειδήσεις για τα νεανικά χρόνια του Αγαπίου Λάνδου», σσ. 505-518) προσδιορίζει τον *terminus ante quem* της γέννησης του Λάνδου, τα χρόνια έναρξης της μοναστικής του ζωής καθώς και τον χρόνο παραμονής του στην Κρήτη.

Ο Ulrich Moennig («Neograeca Fabriciana. Einige neugriechische Drucke aus der Sammlung Johann Albert Fabricius», σσ. 519-526) μετά την παρουσίαση δύο τόμων με νεοελληνικά παλαιύτυπα της βιβλιοθήκης του Ορφανοτροφείου της Χάλλης, μελέτησε στην Κρατική και Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Αμβούργου επτά νεοελληνικά παλαιύτυπα, από τα οποία τα τρία (αντίτυπα της *Ριμάδας του Αλέξανδρου* του 1681, της *Ριμάδας του Ιμπέριου* του 1683 και της *Βοσκοπούλας* του 1708) είναι αβιβλιογράφητα, ενώ δύο άλλα συμπληρώνουν την Ελληνική Βιβλιογραφία (περιγραφή μιας έκδοσης της *Ριμάδας του Απολλώνιου* του 1699 και των *Ανδραγαθιών Μιχαήλ Βοεβόδα* του 1710).

Ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο σατιρικό κείμενο της υστεροβυζαντινής λογοτεχνίας εξετάζει ο Ν. Οικονομίδης («Οι αυλικόι τίτλοι στον Πωρικόλογο και ο κόσμος που αντικατοπτρίζουν», σσ. 527-534) καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο άγνωστος συγγραφέας του, ζώντας πιθανότατα μακριά από την Κωνσταντινούπολη, δεν είχε άμεση αντίληψη των τίτλων της παλατιανής ιεραρχίας.

Η Ασπασία Παπαδάκη («Η τελετή των Σαράντα Ωρών στην βενετοκρατούμενη Κρήτη», σσ. 535-544) δημοσιεύει ένα έγγραφο του 1609 από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, που αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία για τη λεγόμενη τελετή των «Σαράντα Ωρών» (*Quarant' Ore* ή *Quarantore*) στην Κρήτη και περιλαμβάνει τον κατάλογο των κληρικών οι οποίοι όφειλαν να παρευρίσκονται ανά ώρα στον καθεδρικό ναό του Αγίου Τίτου του Χάνδακα, όπου γινόταν η έκθεση της Θείας Ευχαριστίας πάνω στην αγία τράπεζα επί σαράντα ώρες, προς ανάμνηση της σαραντάωρης παραμονής του σώματος του Χριστού στον τάφο. Η τελετή αυτή καθιερώθηκε στην Ιταλία κατά το πρώτο μισό του 16ου αι. και μεταφέρθηκε και στις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές.

Την παρουσίαση του «Χρονικού του Trivan» (σσ. 545-562), που αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές πηγές της ιστορίας της Κρήτης κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, επιχειρεί η Αναστασία Παπαδιά-Λάλα. Η ερευνήτρια προσπαθεί να επιλύσει ποικίλα προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά με την ταυτότητα του συγγραφέα, τον τόπο και χρόνο συγγραφής του, τη χειρόγραφη παράδοση, το περιεχόμενο, τη χρήση του, την πρόσληψή του από τη νεότερη βιβλιογραφία, την αξιολόγηση της ιστορικής εγκυρότητάς του.

Στην επόμενη εργασία (Michael Paschalis, «The voyage: Intertextual Readings in Boccaccio's *Teseida* and its Greek Translation. Classical epic and Dante», σσ. 563-582) εξετάζεται η δυνατότητα σύνδεσης της *Θησιίδας*

του Βοκκάκιου με την ελληνική έντυπη *Θησηίδα*, το αρχαίο λατινικό έπος και τη *Θεία Κωμωδία*, όσον αφορά το μοτίβο του ταξιδιού. Δεν συζητείται ωστόσο το ενδεχόμενο είτε της «καταγωγικής σχέσης» (των πηγών) είτε της παραλληλίας και των κοινών τόπων που κυκλοφορούν και διαλέγονται μέσα σε μια ευρύτερη παράδοση σχηματίζοντας τον ορίζοντα προσδοκιών τόσο του ποιητή όσο και του αναγνωστικού κοινού. Οι σχέσεις – σε όποιον βαθμό και αν ανιχνεύονται – ανάμεσα στα παραπάνω κείμενα είναι σημαντικές κυρίως για τον λόγο ότι εγγράφονται στην εξελικτική συνέχεια της δυτικής ποιητικής παράδοσης.

Η Μαρία Πέττα («Η περιπέτεια στα βυζαντινά ερωτικά μυθιστορήματα», σσ. 583-594) εξετάζει τον αφηγηματικό ρυθμό των μυθιστορημάτων του Ευστάθιου Μακρεβολίτη, του Θεόδωρου Προδρόμου και του Νικήτα Ευγενειανού. Η σημαντικότερη θεωρητική διάκριση που γίνεται εδώ είναι μεταξύ του πλασματικού ή «αρνητικού» χρόνου, όπως τον ονομάζει η ερευνήτρια, δηλαδή του χρόνου κατά τον οποίο διαδραματίζονται τα γεγονότα και του πραγματικού ή «θετικού» χρόνου, δηλαδή του χρόνου αφήγησής τους (για τη διάκριση μεταξύ του «χρόνου της ιστορίας» και του «χρόνου της αφήγησης», όπως ορίζεται στα θεωρητικά κείμενα των Lämmert (erzähltezeit- erzählzeit) και Genette (temps d'histoire - temps du récit) βλ. συμπληρωματικά την εμπεριστατωμένη μελέτη για τη «δόμηση του χρόνου» της Κ. Χρυσομάλλη-Henrich, «Ιπποτικά μυθιστορήματα και μοντέρνα αφηγηματολογία», *Τ' αδόνιν 'κείνον που γλυκά θλιβάται, Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, ό.π., σσ. 371-396).

Ο ερευνητικός μόχθος του Δημητρίου Ι. Πολέμη έφερε σε φως νέες μαρτυρίες για τις σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Άνδρου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας («Κρητικο-Ανδριακά», σσ. 595-618). Πρόκειται για την έκδοση τεσσάρων σημειωμάτων: (1) σε ένα χειρόγραφο της μετάφρασης του Ψαλτηρίου από τον Αθανάσιο Πατελλάρο (1645), (2) σε έγγραφα για τον Γάσπαρη Κοντόσταβλο, πρόξενο της Βενετίας στα Χανιά (1680), (3) σε μια έκδοση των έργων του Συμεών Θεσσαλονίκης που ανήκε σε ιερομόναχο του ανδριώτικου μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου Απανωσήφη (1795), και (4) σε δημοσιεύματα του Κωνσταντίνου Αργυρόπουλου (1846-1921), ενός ανδριώτη αγωνιστή στην Κρήτη.

Στο χειρόγραφο ΕΒΕ 2468 που μελετά η Μαρία Πολίτη («Ο βιβλιογράφος Νικόλαος Φαγιάνης και ο ανθρώπινος πόνος», σσ. 619-629) περιέχονται μαρτυρίες (ενθυμήσεις) τόσο για την ιδιωτική ζωή (βιογραφία) των γραφέων του όσο και για την κοινωνική και θρησκευτική ζωή στην Πελοπόννησο (Μονεμβασία) κατά τον 15ο αι. Στη σύντομη αυτή εργασία η ερευνήτρια επιχειρεί να συνεξετάσει τα βιογραφούμενα άτομα με το περιβάλλον της εποχής τους, το βάρος ωστόσο πέφτει στη σύνθεση των προσωπογραφιών.

Η επόμενη εργασία («Zur Gattungsterminologie der griechischen Dra-

matik vor 1800», σσ. 631-639) προέρχεται από την έμπειρη γραφίδα ενός παραγωγικότερου ερευνητή που μας έχει χαρίσει πολύ χρήσιμες θεατρολογικές μελέτες και εκδόσεις. Ο Walter Puchner επεξεργάζεται εδώ ένα πλούσιο υλικό από ποικίλες πηγές με γνώση και ευαισθησία. Αναλύει είκοσι δύο δραματικά έργα του κρητικού και επτανησιακού θεάτρου, του θρησκευτικού θεάτρου από τα νησιά του Αιγαίου πελάγους καθώς και των φαναριωτικών κύκλων στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να εξετάσει τη δραματική ορολογία στη νεοελληνική δραματολογία του 17ου και 18ου αι.

Ευπρόσδεκτη είναι η αναγγελλόμενη κριτική έκδοση από τον Δημήτριο Ζ. Σοφιανό του εκτενούς Βίου του Αγίου Γρηγορίου, επισκόπου Άσσου (β' μισό του 12ου αι.), που περιέχεται στον κώδικα 448 της Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου, καθώς και του συντομότερου αρχικού Βίου που παραδίδει ο κώδικας 1824/Ω 14 της Μονής Μεγίστης Λαύρας. Στην παρούσα πρόδρομη μελέτη του ίδιου μελετητή («Άγιος Γρηγόριος Επίσκοπος Άσσου», σσ. 641-651) τίγονται κυρίως εκδοτικά προβλήματα των προαναφερθέντων αγιολογικών κειμένων.

Γνωστός από τη μακρόχρονη συγκριτολογική ενασχόλησή του με κείμενα της δημόδους υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας, ο G. Spadaro, στο σύντομο μελέτημά του («Su alcune precisazioni di critica testuale», σσ. 653-660) προτείνει διορθώσεις σε ορισμένα χωρία από τον Πόλεμο της Τρωάδος, τον Φλόριο και Πλατσιαφλόρη και την Ιστορία του Βελισαρίου.

Η Ιωάννα Θ. Στεριώτου έχει αξιοποιήσει τεχνικά δεδομένα που περιέχονται στα βενετικά Αρχεία εκδίδοντας το 1998 τη μελέτη της για τα βενετικά τείχη του Χάνδακα κατά τον 16ο και 17ο αι. Στο παρόν μελέτημά της («Τοπογραφικός προσδιορισμός εκκλησιών του Χάνδακα», σσ. 661-674), επεξεργάζεται ένα μέρος του συγκεντρωμένου υλικού που αφορά τον τοπογραφικό προσδιορισμό 23 εκκλησιών και μονών, με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών για την ιστορική τοπογραφία του βενετικού Χάνδακα. Η ταύτιση και η σύνθεση των στοιχείων έχει βασιστεί σε σχεδιαγράμματα των τελευταίων δεκαετιών της βενετικής περιόδου, τα οποία παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά στο παράρτημα.

Η επόμενη εργασία («Πόρταγιαλλα», σσ. 675-679) αφορά τη διόρθωση της εσφαλμένης ερμηνείας μιας λέξης. Στο περιθώριο του φ35r του χειρογράφου Paris. gr. 1588 (ενός Συναξαρίου της Μονής των Ιερών στην Πάφο), στο οποίο γίνεται αναφορά σε μιαν ανεμοθύελλα που έπληξε την περιοχή, απαντά η λέξη πόρταγιαλλα· ο συγγρ. του άρθρου, καθηγητής της κλασικής φιλολογίας Κ. Τσαντσάνογλου, παίρνοντας υπόψη τη θέση και τη χρήση της στο κείμενο, τη μεταφράζει ως γυαλόπορτες ή γυάλινα παράθυρα αντί της λανθασμένης ως τώρα ερμηνείας πορτοκαλιά.

Στο πλαίσιο ενός ειδικού ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου

Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, ο Δημήτρης Τσουγκαράκης και η Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη («Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της Κρήτης», σσ. 681-732) δημοσιεύουν 600 (τα 110 για πρώτη φορά) ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές της Κρήτης, από τον 14ο ως τις αρχές του 19ου αι., υλικό που μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα. Ιδιαίτερη δυσκολία παρουσιάζει η ταύτιση των προσώπων, λόγω της διακλάδωσης των οικογενειών και της συνωνυμίας των μελών τους: το 60% είναι σε αλφάβητο λατινική (ενθυμήσεις επισκέψεων), το 25% στα ελληνικά (ενθυμήσεις γεγονότων), ενώ υπάρχει και ένα ποσοστό αδιάγνωστης εθνικότητας (χρονολογίες). Τα συμπεράσματα εξετάζονται συνοπτικά στην παρούσα εργασία, που αποσκοπεί να δώσει κάποιο προσανατολισμό στη ζητούμενη έρευνα.

Τη φυσιογνωμία δύο συγγραφέων που έμειναν στην Κρήτη για μικρό ή μεγάλο διάστημα κατά τον 16ο αι. σκιαγραφεί ο Alfred L. Vincent («Writers from Dubrovnik and Kotor in Renaissance Crete», σσ. 733-745). Ο Nikola Dimitrovič ή Dmitrič (1501/2-1553-5) από τη Δημοκρατία της Ραγούζας καλλιέργησε τη χρήση της σλαβικής διαλέκτου ως λογοτεχνικής γλώσσας, ενώ ο Ludovico Paschale (1500-1501), ευγενής από το Κάταρο της Δαλματίας, έγραψε ποιήματα στα ιταλικά και στα λατινικά επηρεασμένος από την τάση του πετραρχισμού.

Τον γνωστό για το πληθωρικό του έργο πελοποννήσιο ζωγράφο Βελισσάριο Κορένσιο (1558-1646) αναδεικνύει σε ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης ο Ι. Κ. Χασιώτης («Ο ζωγράφος Βελισσάριος Κορένσιος», σσ. 747-775) μέσα από μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση. Αντλώντας πληροφορίες από το ισπανικό αρχείο Simancas και από ιταλικές πηγές, προβαίνει στην ανασύσταση της βιογραφίας και των βασικών στοιχείων για το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον μιας δραστήριας καλλιτεχνικής προσωπικότητας που για αρκετά χρόνια μονοπώλησε τη διακόσμηση εκκλησιαστικών και μοναστηριακών κυρίως, αλλά και κοσμικών μνημείων στη Νεάπολη και στην ευρύτερη περιοχή της, κατέχοντας σημαντική θέση στην λεγόμενη Ναπολιτάνικη Σχολή.

Γύρω από τον όρο «Κρητική Αναγέννηση» αναπτύσσει τις απόψεις του ο ιδρυτής της «Τέχνης» Νίκος Χατζηνικολάου («Σκέψεις για την Κρητική Αναγέννηση», σσ. 777-812). Εντάσσοντας τον προβληματισμό του μέσα στο σχετικό με την αξιολόγηση των ιστορικών φαινομένων διάλογο, θεωρεί ότι δεν είναι σωστή η χρήση του όρου με την έννοια μιας ιδιόρρυθμης άνθησης του πνεύματος της Αναγέννησης στην ελληνική του μορφή και ότι η λογοτεχνία και η τέχνη της Κρήτης του 16ου και 17ου αι. δεν οφείλουν στην πραγματικότητα πολλά στα πρότυπα της ιταλικής Αναγέννησης. Η ταύτιση της κρητικής λογοτεχνίας με την αναγεννησιακή δεν ευσταθεί, κατά τη γνώμη του, επειδή οι κύριες επιδράσεις προέρχονται από τον μανιερισμό, το μπαρόκ και το προμπαρόκ. Η αρχιτεκτονική και η

γλυπτική είναι άμεσα επηρεασμένες από τον μανιερισμό, ενώ στη ζωγραφική διαπιστώνουμε έναν εκλεκτικισμό όπου κυριαρχούν, εκτός των βυζαντινών, στοιχεία υστερογοτθικά αναμειγμένα με μη αφομοιωμένα στοιχεία του μπαρόκ.

Γνωστή είναι η συμβολή του βυζαντινολόγου ιστορικού Ευάγγελου Χρυσού στην έρευνα των σχέσεων του Βυζαντίου με γειτονικούς του λαούς και τμήματα της «Βυζαντινής Κοινοπολιτείας», όπως π.χ. τους Βουλγάρους. Στο παρόν μελέτημα («Καρλομάγνος, Βυζάντιο και Βενετία», σσ. 813-842) αναλύονται οι διπλωματικές διαπραγματεύσεις που αντικατοπτρίζουν τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Φράγκων στο διάστημα πριν από τη στέψη του Καρόλου του Μεγάλου σε αυτοκράτορα (800) ως και το 812, οπότε η Βενετία και η ευρύτερη περιοχή της βόρειας Αδριατικής αποτελούσαν μέλο της έριδας και όργανο πίεσης του Καρόλου επί των Βυζαντινών ώστε να αναγνωρίσουν τον τίτλο του.

Συμπερασματικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τόμος *Ενθύμησις Ν. Μ. Παναγιωτάκη* προσφέρει πλούσιο σε έκταση και ποικιλία υλικό, μεγάλο μέρος του οποίου είναι ανέκδοτο ή πρωτότυπο, και αφορά ιστορικά/ιδεολογικά και γραμματολογικά ζητήματα, εκδόσεις, ερμηνεία και αξιολόγηση των κειμένων, διαχειμενικές αναγνώσεις, θεωρητικό προβληματισμό, αφηγηματολογικά σχήματα, τεχνοτροπικές διερευνήσεις, παράθεση στατιστικών δεδομένων, ειδικές ή γενικότερες μελέτες του υλικού πολιτισμού και της τέχνης, κτλ. Οι περισσότερες συνεργασίες παρέχουν επαρκή βιβλιογραφική ενημέρωση και τη βασική προβληματική γύρω από ενδιαφέροντα θέματα της έρευνας. Οι αξιόλογες, στο σύνολό τους, εργασίες που παρουσιάσαμε εδώ σε γενικές γραμμές συμβάλλουν, η καθεμιά με τον τρόπο της, στη μελέτη της βυζαντινής και της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας και ιστορίας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ